

Ιδιωτικότητα και φιλελεύθερη δημοκρατία : Μερικές όψεις του ρεπουμπλικανισμού του M. Sandel

B. Σιούφα

Περίληψη

Το άρθρο διατυπώνει την άποψη ότι η κριτική του Sandel στη φιλελεύθερη ουδετερότητα, δηλαδή τη μη πρόωθηση απόψεων του αγαθού στον δημόσιο βίο, που χαρακτηρίζει τη φιλελεύθερη δημοκρατία, ίσως είναι περισσότερο φιλελεύθερη από όσο θέλει να δηλώνει, εφ' όσον δεσμεύεται υπέρ της προστασίας κοινωνικών ομάδων, που έχουν καταπιεστεί στο παρελθόν, όπως οι ομοφυλόφιλοι και οι γυναίκες. Όμως, η στροφή του Sandel προς μια παραδοσιακή έννοια της ιδιωτικότητας, η οποία θα προστατεύει αγαθά πρακτικών και όχι δικαιώματα ατόμων, κινδυνεύει να προσβάλλει την αυτονομία των μειονοτικών και άλλων κοινωνικών ομάδων. Επίσης, υποστηρίζεται ότι η εισαγωγή απόψεων του αγαθού στο πεδίο του δημόσιου λόγου, την οποία ο Sandel προτείνει, δεν θα συνεισφέρει τόσο στην ενδυνάμωση της πολιτικής συμμετοχής, όσο ο ίδιος θεωρεί.

Λέξεις-Κλειδιά: Ιδιωτικότητα-Ρεπουμπλικανισμός-Δικαιώματα-Δημόσιος Λόγος .

Η ανάδειξη της κοινωνικής διάστασης της ανθρώπινης φύσης, η οποία, κατά τον κοινοτισμό, δεν μπορεί παρά να είναι αλληλέγγυα, αποτελεί τον πυρήνα της κριτικής του κοινοτισμού στο φιλελευθερισμό. Για τον κοινοτισμό, ο φιλελευθερισμός, έχοντας ως ηθική και πολιτική θεωρία ατομικιστικές προϋποθέσεις, ενθαρρύνει την αποξένωση και την εξατομίκευση. Η κριτική του κοινοτισμού προς το φιλελευθερισμό αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον για τη διερεύνηση της εγκυρότητας των προϋποθέσεων της φιλελεύθερης θεωρίας. Φιλελεύθεροι στοχαστές επανεξέτασαν τις αναλύσεις τους και επαναδιατύπωσαν τις θέσεις τους. Η διαμάχη φιλελευθερισμού – κοινοτισμού, η οποία υπήρξε κύριο αντικείμενο ανταλλαγής θεωρητικών επιχειρημάτων στις δεκαετίες του '80 και του '90, ομαδοποίησε κάτω από την ονομασία «κοινοτισμός» θεωρητικούς όπως οι Alasdair MacIntyre, Charles Taylor και Michael Walzer. Μαζί με τους προηγούμενους, ο Michael Sandel άσκησε κριτική στον ατομικισμό, τον οποίο ο κοινοτισμός θεωρεί ότι η φιλελεύθερη ηθική και πολιτική θεωρία προωθεί. Η ίδια η ονομασία «κοινοτισμός» (communitarianism) μάλιστα προέκυψε λόγω της έμφασης την οποία έδωσε ο Sandel στη σημασία της κοινότητας, χρησιμοποιώντας την έννοια και τις συνδηλώσεις της ως θεωρητικό εργαλείο για την κριτική στο φιλελευθερισμό.¹

Ο αναπροσδιορισμός των προσεγγίσεων που αφορούν την ηθική και την πολιτική, ώστε εκείνες να ανατρέχουν για τη θεμελίωση των επιχειρημάτων τους στη σημασία των απόψεων του αγαθού βίου για την προσωπικότητα, τις διαπροσωπικές σχέσεις και τον κοινωνικό βίο, αφορά ένα ευρύτερο πρόγραμμα εισαγωγής αλληλέγγυων αξιών στην ηθική και την πολιτική, η οποία αποτελεί εν τέλει το πρόγραμμα του κοινοτισμού του Sandel.

Ο Sandel καλεί τις αναλύσεις του «ρεπουμπλικανικές». Για τον Sandel, η έμφαση στη σημασία του πολιτικού βίου, όπως ο κοινοτισμός τον αντιλαμβάνεται, δηλαδή ως συνδεδεμένον πάντα με μια κοινότητα, προσδίδει ρεπουμπλικανικό χαρακτήρα στο επιχείρημά του. Όπως ο ίδιος υποστηρίζει, η ρεπουμπλικανική διάσταση των αναλύσεών του αντιπαρατίθεται στην προτεραιότητα των δικαιωμάτων και της αυτονομίας, η οποία χαρακτηρίζει τη φιλελεύθερη ηθική και πολιτική θεωρία. Σημαντικό είναι ωστόσο να σημειωθεί πως πολλά είδη κλασικών και σύγχρονων ηθικών και πολιτικών επιχειρημάτων περιγράφονται ως ρεπουμπλικανικά. Κλασικοί στοχαστές συμπεριλαμβάνονται στο ρεπουμπλικανισμό, όπως ο J.J. Rousseau και η H. Arendt, λόγω της έμφασης την οποία δίνουν στη σημασία της πολιτικής δραστηριότητας για το βίο. Ρεπουμπλικανική όμως αυτοπροσδιορίζεται και η

παράδοση που συχνά καλείται «πολιτικός ρεπουμπλικανισμός» (civic republicanism) ή «πολιτικός ουμανισμός» (civic humanism). Ο τελευταίος επεξεργάζεται τους τρόπους με τους οποίους ιδέες και κατανοήσεις που αφορούν την έννοια της πολιτικής και εντοπίζονται σε πολιτικούς στοχαστές, όπως ο Μακιαβέλλι και ο James Harrington, μπορούν να εμβολιάσουν τη σύγχρονη πολιτική. Για τον J.G.A. Pocock, για παράδειγμα, η ιστορική έρευνα κοινωνιών και κειμένων που γράφτηκαν σε ιστορικές περιόδους, όπως η Αναγέννηση, καταδεικνύει ότι καθοριστικό για τις κοινωνίες αυτές υπήρξε ένα πλέγμα αντιλήψεων και πρακτικών όσον αφορά την αρετή και το κοινό αγαθό. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτές, το κοινό αγαθό μπορεί να είναι αντικειμενικό και να οριστεί μέσα από την ανταλλαγή πολιτικών απόψεων για το τι είναι ενάρετη πολιτική μέσα στην πόλη. Η ανθρώπινη φύση είναι κοινή και μπορεί να πραγματωθεί μέσα από την αυτοκυβέρνηση και την πολιτική συμμετοχή.² Οι ακόμα πιο πρόσφατες επεξεργασίες που καλούνται ρεπουμπλικανικές, αφορούν τη συζήτηση γύρω από τις αρχές που διέπουν τη συγκρότηση του Αμερικανικού Συντάγματος και το είδος της διακυβέρνησης που προέκυψε μετά την Αμερικανική Επανάσταση. Οι ρεπουμπλικανοί στοχαστές υποστηρίζουν ότι κυρίαρχες ιδέες υπήρξαν οι αρχές του «πολιτικού ρεπουμπλικανισμού» και η «δημόσια αρετή» (public virtue). Ο ρεπουμπλικανισμός εδώ ασκεί κριτική στους φιλελεύθερους στοχαστές, οι οποίοι θεωρούν ότι οι θεμελιακές αρχές του Αμερικανικού Συντάγματος είναι τα ατομικά δικαιώματα και η πολιτική σκέψη του Locke. Για τους ρεπουμπλικανούς, η προτεραιότητα του φιλελεύθερου πυρήνα των δικαιωμάτων σημαίνει ότι προκρίνεται ο ατομικισμός ή ακόμα και ο ανταγωνιστικός υλισμός, έναντι του κοινού αγαθού.³ Άλλοι σύγχρονοι ρεπουμπλικανοί συγγραφείς, όπως ο Q. Skinner και ο Ph. Pettit, αναζητούν τον τρόπο με τον οποίον η έμφαση στο κοινό αγαθό δεν θα αποβεί εις βάρος της ελευθερίας.⁴ Μέσα στο ευρύτερο αυτό πλαίσιο, αναζητώντας το στίγμα του κοινοτισμού του Sandel, μπορούμε να εντοπίσουμε στο επιχείρημά του κοινές έννοιες με τα υπόλοιπα είδη ρεπουμπλικανισμού. Ο έλεγχος που ασκεί στον φιλελευθερισμό, καθώς και οι έννοιες του κοινού αγαθού, της αρετής και της προτεραιότητας της πολιτικής συμμετοχής ως ανθρώπινου τέλους αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά με τις διάφορες μορφές ρεπουμπλικανισμού. Μέσω των εννοιών αυτών ο Sandel ασκεί κριτική στο φιλελευθερισμό, χωρίς όμως να υπεισέρχεται σε εκτενείς ιστορικοκοινωνικές αναλύσεις ή κοινωνικοφιλοσοφικές διερευνήσεις εννοιών, όπως τα παραπάνω ρεπουμπλικανικά επιχειρήματα. Όπως και για άλλα είδη ρεπουμπλικανισμού, ερώτημα αποτελεί ωστόσο το πως οι έννοιες της

αρετής και του κοινού αγαθού μέσα στην κοινότητα μπορούν να συνδυαστούν με το σεβασμό στον αυτοκαθορισμό και την αυτονομία.⁵ Προκύπτει εδώ το ζήτημα της σχέσης φιλελευθερισμού και ρεπουμπλικανικής κριτικής του. Εάν ο Sandel τονίζει τη σημασία των κοινών νοηματοδοτήσεων, χωρίς όμως να αναλύει περαιτέρω πιθανές συγκρούσεις με το δικαίωμα αυτοκαθορισμού των μελών της κοινότητας, τα οποία φέρουν τις νοηματοδοτήσεις αυτές, τα ερωτήματα που προκύπτουν αφορούν τις φιλελεύθερες προϋποθέσεις της ρεπουμπλικανικής κριτικής.

Η κριτική του Michael Sandel στο φιλελευθερισμό ξεκινά από την κριτική στη *Θεωρία της Δικαιοσύνης* (1971) του John Rawls. Στο βιβλίο του *Ο φιλελευθερισμός και τα όρια της δικαιοσύνης* (1982) ο Sandel αποδίδει τη λανθασμένη, κατά την άποψή του, προτεραιότητα που ο Rawls δίνει στη δικαιοσύνη σε μια εξίσου λανθασμένη αντίληψη του «εαυτού» (self). Η φιλελεύθερη κατανόηση του τι είναι εαυτός δεν αντιλαμβάνεται τη σημασία που έχει το κοινωνικό περιβάλλον για τη συγκρότηση της ατομικότητας. Ο «αδέσμευτος» (unencumbered) εαυτός του φιλελευθερισμού αποτελεί τον πυρήνα μιας ανάλογης αντίληψης για τη δικαιοσύνη. Η μη αναγνώριση της σημασίας της κοινωνικότητας και της αλληλεγγύης, αλλά και ευρύτερων ηθικών αξιών, οι οποίες θα έπρεπε να αποτελούν το υπόβαθρο της πολιτικής και των θεσμών, συνδυάζεται με μια αντίστοιχη στροφή της ηθικής και της πολιτικής προς δίκαιες διαδικασίες. Ένας θεσμός νομιμοποιείται εάν προκύπτει από δίκαιες αρχές, οι οποίες έχουν νομιμοποιηθεί βάσει μιας δίκαιης διαδικασίας. Αν και για το φιλελευθερισμό ο θεσμός, σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, είναι δίκαιος, δεν προωθεί ηθικές αξίες, ούτε εκπαιδεύει ηθικά τους πολίτες. Η κριτική του φιλελεύθερου εαυτού στηρίζει μια ακόλουθη κριτική στις σύγχρονες «διαδικαστικές», φιλελεύθερες δημοκρατίες, και αντιπαρατίθεται σε ένα πολίτευμα που θα ενδιαφέρεται για την ηθική εκπαίδευση των πολιτών. Η «ρεπουμπλικανική» αντίληψη της πολιτικής προϋποθέτει πολίτες οι οποίοι κατανοούν την πολιτική συμμετοχή ως πολύτιμο και πρωτεύοντα σκοπό του βίου.

Στις επόμενες σελίδες θα παρουσιαστεί η κριτική του Sandel στον φιλελευθερισμό, ξεκινώντας από την κριτική του φιλελεύθερου εαυτού, και θα διερευνηθούν πιθανές ενστάσεις, οι οποίες είναι δυνατόν να προκύψουν κατά την ανάλυση του ρεπουμπλικανισμού του. Η ρεπουμπλικανική προτεραιότητα της πολιτικής σφαίρας μπορεί να εγείρει αντιρρήσεις, λόγω της πιθανής προσβολής της ιδιωτικότητας. Η έμφαση στις συλλογικές αξίες, η οποία χαρακτηρίζει τον «ιδιαιτέρο» ρεπουμπλικανισμό του Sandel, γεννά ερωτηματικά όσον αφορά το

σεβασμό της ατομικής αυτονομίας και του αυτοπροσδιορισμού. Οι αναλύσεις του Sandel δηλώνουν ότι υπερασπίζονται μια διαφορετική αντίληψη για την πολιτική, η οποία θα εδράζεται σε διαφορετικές προϋποθέσεις έναντι της φιλελεύθερης. Ο κύριος στόχος της εισαγωγής αξιών στην ηθική και πολιτική ζωή, αξίες τις οποίες κατά τον Sandel ο φιλελευθερισμός υποτιμά, δίνοντας προτεραιότητα στα δικαιώματα και τη δικαιοσύνη, εισάγει μία διαφορετική κατανόηση της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού, από εκείνην την οποία ο φιλελευθερισμός υπερασπίζεται.

Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο ρεπουμπλικανισμός του Sandel εισηγείται την προσβολή των ατομικών δικαιωμάτων. Το αίτημα της προτεραιότητας του αγαθού έναντι του ορθού όμως, το οποίο εισάγει ως άξονα της κριτικής του, καθώς το συνδέει με την απομάκρυνση από τη φιλελεύθερη αντίληψη της προτεραιότητας των δικαιωμάτων, δημιουργεί ερωτήματα όσον αφορά τις πρακτικές συνέπειες μιας ανάλογης αλλαγής των αντιλήψεων. Ποιά μπορεί να είναι, με πρακτικούς όρους, μια προσέγγιση του πολιτικού, και δημόσιου βίου γενικότερα, η οποία θα δίνει προτεραιότητα στο αγαθό έναντι του ορθού; Όταν μάλιστα μια τέτοια αλλαγή προοπτικής συνδυάζεται με απομάκρυνση από την προστασία των δικαιωμάτων; Ο στόχος της κριτικής που ασκεί ο Sandel στο φιλελευθερισμό είναι η ενδυνάμωση των ηθικών αξιών, της αλληλεγγύης και της πολιτικής ενεργοποίησης. Οι αναλύσεις όμως παραμένουν ασαφείς, όσον αφορά πιθανές προτάσεις που θα συνέβαλαν στην πραγμάτωση των αιτημάτων του, στα πλαίσια των σύγχρονων δυτικών δημοκρατιών, εντός των οποίων η κριτική του αναπτύσσεται. Με αυτήν την έννοια, διερωτάται κανείς σε τι μπορεί να συνίσταται, σε επίπεδο ανάλυσης που αφορά πολιτικές και ηθικές επιλογές, η διαφορά της κοινοτιστικής από τη φιλελεύθερη πολιτική δραστηριότητα. Η εν λόγω διαφοροποίηση φαίνεται να αφορά μόνο τις θεωρητικές προϋποθέσεις της πολιτικής και συνιστά μια αλλαγή προοπτικής, η οποία δεν συνεισφέρει ουσιαστικά, όσον αφορά την ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής. Εν τέλει παραμένει το ερώτημα μήπως η κριτική που ασκεί στο φιλελευθερισμό στην πραγματικότητα συνεπάγεται την ενίσχυση ηθικιστικών, προσβλητικών της αυτονομίας, επιχειρημάτων, τα οποία είναι ευρέως διαδεδομένα στην αμερικανική κοινωνία. Κατά καμμία έννοια δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ο ίδιος συμπαρατάσσεται με ανάλογα επιχειρήματα. Ο βαθμός όμως στον οποίο εν τέλει απομακρύνεται από υπαρκτά και φλέγοντα ζητήματα που χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες, στις οποίες απευθύνει την κριτική του έχει ήδη γίνει φανερός από προηγούμενες αναλύσεις του. Στα πλαίσια της κριτικής που ασκεί στη *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, ο Sandel ελέγχει

την προσπάθεια της ρωσισιανής θεωρίας να συνεισφέρει στη συγκρότηση αρχών δικαιοσύνης. Αν και δεν αντιτίθεται στην αντιμετώπιση κοινωνικών ανισοτήτων, ο Sandel ασκεί κριτική στην ρωσισιανή «αρχή της διαφοράς» (difference principle). Παρά την διαδεδομένη και ευρύτατη κριτική που έχει ασκηθεί σε αυτήν την ρωσισιανή προσπάθεια αντιμετώπισης της ανισότητας, η κριτική του Sandel δεν αντιπροτείνει προς ανάλογη κατεύθυνση, αλλά επικεντρώνει την ανάλυση σε έννοιες όπως η πολιτική και η κοινότητα.⁶ Η επιχειρηματολογία του Sandel προϋποθέτει την αλληλεγγύη, η οποία στις κοινωνίες που εξετάζει αποτελεί το ζητούμενο. Το εύρος που λαμβάνουν τα φαινόμενα της φτώχειας και του αποκλεισμού, αλλά και ο ατομικισμός και η αποξένωση που ο ίδιος ο κοινοτισμός επισημαίνει στα πλαίσια της κριτικής του, δεν συνάδουν με την ύπαρξη μιας αλληλέγγυας κοινότητας, την οποία ο κοινοτισμός φαίνεται να προϋποθέτει. Ενώ ο φιλελευθερισμός, κλασικός και σύγχρονος, πραγματεύεται ζητήματα ισότητας, αλλά και ελευθερίας, οι κοινοτιστές κριτικοί του δεν επεξεργάζονται περαιτέρω τους δύο παραπάνω άξονες, ούτε πιθανές αλληλοπροϋποθέσεις ή εντάσεις μεταξύ τους.

Τα πολύ σημαντικά αιτήματα ενδυνάμωσης της αλληλεγγύης και των ηθικών αξιών, τα οποία ο ρεπουμπλικανισμός του Sandel θέτει, φαίνεται να δίνουν προτεραιότητα στη δημόσια σφαίρα, δημιουργώντας ερωτήματα για τη δυνατότητα πραγμάτωσης της ελεύθερης νοηματοδότησης του βίου σε μια ρεπουμπλικανική κοινότητα. Ο κίνδυνος προσβολής της αυτονομίας αφορά την πιθανή αμφισβήτηση της πολιτικής συμμετοχής ως πρωτεύοντα σκοπού του βίου, εάν δεχτούμε την ποικιλία των ατομικών σκοποθεσιών, αλλά και την επαναδιαπραγμάτευσή τους μέσα στα πλαίσια του βίου. Δίνοντας προτεραιότητα σε συλλογικές πρακτικές, και στα αγαθά που εκείνες ενσωματώνουν, και ασκώντας κριτική σε έναν εαυτό, ο οποίος αποδεσμεύεται από τους κοινωνικούς του ρόλους, προλειαίνεται το έδαφος όχι για την προστασία, αλλά για την καταπίεσή τους, εφ' όσον δεν διαφυλάσσονται τα δικαιώματά τους. Η προστασία των μειονοτήτων κάθε είδους, σύμφωνα με τον Sandel, δεν πρέπει να θεμελιώνεται στα δικαιώματα εκείνων ή των μελών τους, αλλά στα αγαθά των πρακτικών που εξασκούν και βάσει των οποίων συγκροτούνται ως μειονότητες. Μια τέτοια προσέγγιση όμως δεν διαφυλάσσει διαφωνούντα άτομα ή ομάδες, τα οποία κατά το φιλελευθερισμό χρήζουν προστασίας, ακριβώς επειδή διαφοροποιούνται από την πλειοψηφία και τις αντιλήψεις του αγαθού, τις οποίες εκείνη θεωρεί σωστές. Ακόμα και αν δηλώνει το αντίθετο, παραμένει αμφίβολο το κατά πόσο μπορεί ένα επιχείρημα, που ξεκινά από την προτεραιότητα του αγαθού, να

διαφυλάξει ατομικά ή συλλογικά δικαιώματα, που θα απειλούνταν μέσα σε μια «κοινότητα».

1. *Η κριτική στη φιλελεύθερη δικαιοσύνη μέσω της κριτικής στον «αδέσμευτο» (unencumbered) εαυτό*

Για τις φιλελεύθερες θεωρίες, πρωταρχική έννοια αποτελεί η δικαιοσύνη, η οποία εφαρμόζεται στο συνολικό κοινωνικό σχέδιο, το οποίο οφείλει να υπόκειται σε κανόνες δικαιοσύνης. Οι κανόνες προκύπτουν με τρόπο συνεπή από τις θεωρητικές αρχές, οι οποίες δεσμεύουν την θεωρία, χωρίς να υπεισέρχονται σε ανθρωπολογικές παραδοχές ή σε κοσμοθεωρητικές απόψεις, όσον αφορά το χαρακτήρα της πολιτικής κοινότητας και τη σχέση του ατόμου με αυτήν. Οι δεσμεύσεις της φιλελεύθερης θεωρίας αφορούν το σεβασμό των δικαιωμάτων και της αυτονομίας, συνιστώντας εκείνο που αποκαλείται «ισχνή» (thin) θεωρία του αγαθού. Ο κοινοτισμός, αντίθετα, υπερασπίζεται μια αντίληψη για την κοινωνία και τα μέλη της η οποία αντιλαμβάνεται την πολιτική διάσταση της ατομικότητας ως πρωταρχική. Το γεγονός ότι η ατομικότητα συγκροτείται μέσα στην κοινωνία, και μάλιστα στη συγκεκριμένη ιστορική και πολιτισμική «κοινότητα», αποτελεί ένα από τα βασικά σημεία της κοινοτιστικής κριτικής προς το φιλελευθερισμό. Στην περίπτωση του Michael Sandel, οι αναλύσεις εισάγουν μια προβληματική της αναζήτησης των χαρακτηριστικών του «εαυτού» (self) και της σχέσης που εκείνος έχει με την κοινότητα, εντός της οποίας αναγκαστικά συγκροτείται.

Βάσει της αναπόφευκτης συγκρότησης της προσωπικότητας πάντα μέσα σε μια κοινότητα, ο Sandel ασκεί κριτική στην αντίληψη για τον εαυτό, η οποία επικρατεί στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Η αντίληψη αυτή αποτελεί θεωρητική προϋπόθεση της φιλελεύθερης θεωρίας. Μια τέτοια παραδοχή για τον εαυτό βρίσκεται κατά τον Sandel πίσω από τη *Θεωρία της Δικαιοσύνης* του J. Rawls. Για τον Sandel, αντίθετα, τα άτομα συγκροτούνται μέσα στην κοινότητα, η οποία τα καθορίζει. Ο εαυτός δεν μπορεί να διαχωριστεί από τους συγκροτησιακούς για αυτόν σκοπούς, οι οποίοι καθορίζονται μέσα στην κοινότητα. Η αυτονομία, κύριας σημασίας αξία για την Θεωρία Δικαιοσύνης του Rawls, προϋποθέτει ένα υποκείμενο,

το οποίο μπορεί κατά βούληση να αλλάζει τους σκοπούς και τα τέλη του. Κάτι τέτοιο όμως δεν συνάδει με την κατανόηση των τελών ως συγκροτησιακών κομματιών ενός ολοκληρωμένου εαυτού, όπως δέχεται ο κοινοτισμός. Άρα, σύμφωνα με τον Sandel, ο φιλελεύθερος εαυτός χαρακτηρίζεται από μια υπολογιστική, ατομικιστική, και σε κάθε περίπτωση αφύσικη σχέση με τα τέλη του, αφού, όπως γίνεται φανερό, απλώς τα «κατέχει» ή τα αποποιείται αυθαιρέτως. Στην πραγματικότητα όμως, οι σκοποί του εαυτού πάντα προέρχονται από την κοινότητα, συνεπώς είναι αλληλέγγυοι. Οι κοινές αντιλήψεις που συνέχουν μια κοινότητα αποτελούν ένα ανώτερο αγαθό. Πρόκειται για αντιλήψεις που δεν διαλέγουμε, αλλά μας καθορίζουν. Οι ατομικές μας επιλογές καθορίζονται από τις κοινές αντιλήψεις της κοινότητας, οι οποίες, αφού αφορούν τον αγαθό βίο, αποτελούν αξίες για εμάς. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, πρέπει να αναγνωρίσουμε τις κοινοτικές αξίες και να τις ενδυναμώσουμε.

Ο στόχος του Sandel είναι να δείξει ότι το φιλελεύθερο ιδεώδες της δικαιοσύνης είναι εξ' ορισμού περιορισμένο. Πρόκειται με άλλα λόγια για την κατάδειξη των ορίων του φιλελευθερισμού, ώστε να αναδυθεί το αίτημα της μετάβασης πέρα από την δικαιοσύνη και τον φιλελευθερισμό, προς την κοινότητα. Ο Sandel ορίζει την κριτική του όχι ως έλεγχο μιας θεωρίας η οποία δεν είναι πραγματοποιήσιμη, αλλά ως κριτική μιας θεωρίας, της οποίας το ίδιο το όραμα είναι ελλιπές. Αποτελεί με άλλα λόγια την κατάδειξη των ορίων της δικαιοσύνης, παρά το ότι σύμφωνα με τον Rawls η δικαιοσύνη αποτελεί την «πρώτιστη αρετή των κοινωνικών θεσμών».

Η κριτική του Sandel στρέφεται εναντίον της ρωσσιανής (και καντιανής) προτεραιότητας του ορθού έναντι του αγαθού, και, στην συνέχεια, εναντίον της ρωσσιανής αντίληψης του υποκειμένου. Ο Sandel θεωρεί ότι, από την αντίληψη του Rawls ότι το ορθό προηγείται του αγαθού, αναλογικά προκύπτει ότι το υποκείμενο προηγείται των σκοπών του. Παρά το ότι ο Rawls απομακρύνεται από την αντίληψη ενός καντιανού υπερβατολογικού υποκειμένου, δεν μπορεί τελικά να απελευθερωθεί από την αντίληψη του εαυτού ως εξαυλωμένου (disembodied) υποκειμένου. Πρόκειται για μια φιλοσοφική ανθρωπολογία που δεν αναγνωρίζει την σημασία που έχει η κοινότητα για τη συγκρότηση του εαυτού. Έναντι των φιλελεύθερων θεωρητικών αρχών, ο κοινοτισμός προβάλλει «εμπειριστικές ενστάσεις» έναντι των ρωσσιανών «περιστάσεων της δικαιοσύνης» (circumstances of justice). Κατά τον Sandel, η έμφαση που δίδεται στις «περιστάσεις της δικαιοσύνης» αποκαλύπτει τον ατομικισμό που χαρακτηρίζει τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις της φιλελεύθερης

θεωρίας, η οποία οδηγείται αναπόφευκτα σε ατομικιστικά συμπεράσματα. Συνεπώς, η προτεραιότητα της δικαιοσύνης δεν μπορεί παρά να αποδυναμώσει την αλληλεγγύη και να επιδεινώσει την ήδη υπάρχουσα εξατομίκευση. Οι ατομικιστικές προϋποθέσεις του φιλελευθερισμού, κλασικού και σύγχρονου, στηρίζονται σε μια κοινωνιολογικού χαρακτήρα παρατήρηση της εξατομίκευσης στις σύγχρονες κοινωνίες, η οποία δεν πρέπει να κυριαρχεί στις προσεγγίσεις των κοινωνικών και ηθικών ζητημάτων. Σε πολλές μορφές κοινωνικών ενώσεων, όπως η οικογένεια, η γειτονιά και οι ευρύτερες εθνοτικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές και γλωσσικές κοινότητες δεν επικρατεί ο ατομικισμός, αλλά η αλληλεγγύη. Δεν είναι απαραίτητο μια αύξηση στη δικαιοσύνη να σχετίζεται με συνολική ηθική βελτίωση. Εκεί όπου κυριαρχεί η αλληλεγγύη, η αρετή της δικαιοσύνης δεν είναι απαραίτητη, ούτε χρειάζεται να της αποδίδεται η προτεραιότητα, την οποία η θεωρία του Rawls δίνει στη δικαιοσύνη. Το ίδιο ισχύει και για τα ατομικά δικαιώματα, η επίκληση των οποίων σε τέτοιες περιπτώσεις δεν καταφέρνει παρά να επιτείνει την εξατομίκευση. Αντίθετα, πιο πρόσφορη είναι η ενίσχυση της ήδη υπάρχουσας αλληλεγγύης και γενναιοδωρίας. Η κριτική της προτεραιότητας της δικαιοσύνης στηρίζεται, όπως είδαμε, σε μια διαφορετική φιλοσοφική ανθρωπολογία, η οποία σύμφωνα με τον Sandel, αποκαλύπτεται εάν ασκήσουμε κριτική στην «αρχική θέση» (original position) της Θεωρίας Δικαιοσύνης. Σύμφωνα με τον Sandel, παρά το γεγονός ότι οι κοινωνιολογικές ενστάσεις εναντίον της προτεραιότητας της δικαιοσύνης είναι εμφανείς και συχνά μάλιστα επικρατούν στο εσωτερικό των ποικίλων πολιτισμικών και λοιπών κοινοτήτων, η θεμελίωση μιας διαφορετικής αντίληψης του εαυτού, έναντι εκείνης της ρωσσιανής θεωρίας, πρέπει να εδράζεται σε μια διαφορετική αντίληψη για την ανθρώπινη φύση. Μια τέτοια θεμελίωση επιδιώκει να αποφύγει πιθανές αντιρρήσεις που θα προέκυπταν εναντίον της δυνατότητας εγκυρότητας της κοινωνιολογικής προσέγγισης για κάθε τύπο κοινωνίας. Η κριτική του Sandel αφορά μια αντίληψη για τον εαυτό, την οποία θεωρεί ότι η θεωρία του Rawls προϋποθέτει, και η οποία, κατά την άποψη του Sandel, οφείλει να αντικατασταθεί από μια διαφορετική αντίληψη για τη φύση του υποκειμένου και τη σχέση του με τους σκοπούς του. Φαίνεται όμως ότι το επιχείρημά του εν τέλει δεν αποφεύγει να θεμελιώνεται σε κοινωνιολογικές προκείμενες, αφού, εκτός από τις ανθρωπολογικές του προϋποθέσεις, επαφίεται και σε διαπιστώσεις γύρω από την αλληλεγγύη που επικρατεί μέσα σε μια κοινότητα.⁷

Για τον Sandel, η άρνηση από πλευράς φιλελευθερισμού της επάξιας ανταμοιβής (desert) ως κριτηρίου δικαιοσύνης, η προτεραιότητα του ορθού (right)

και η ανάδυση του «αδέσμευτου εαυτού» είναι αλληλένδετα. Ο Sandel στρέφει την κριτική του εναντίον της ρωσιανής αντίληψης της δικαιοσύνης, η οποία κατανοεί τα φυσικά χαρίσματα του ατόμου ως τυχαία, λόγω της εκ γενετής απόκτησής τους, και πάντως όχι ως χαρακτηριστικά συνδεδεμένα με την επάξια ανταμοιβή. Σύμφωνα με τον Rawls, τα φυσικά χαρίσματα, και τα επιτεύγματα που αποκτήθηκαν λόγω των χαρισμάτων αυτών, δεν μπορούν να επιβραβευθούν ηθικά, όπως θα συνέβαινε εάν προέκυπταν από επάξια ανταμοιβή. Κατά τον Rawls, ακόμα και η διάθεση να προσπαθήσει κανείς, ώστε να δικαιούται επάξια τα αποτελέσματα των κόπων του, είναι αποτέλεσμα ενός οικονομικού και μορφωτικού επιπέδου που προέρχεται από την οικογένεια και την κοινωνική προέλευση, και συνεπώς είναι επίσης ασύνδετο με την ηθική επιβράβευση.⁸ Σύμφωνα με τον Sandel, η παραπάνω αντίληψη του Rawls για τα ατομικά χαρίσματα σημαίνει κτήση των χαρισμάτων αυτών από τον εαυτό, γεγονός το οποίο σηματοδοτεί μια λανθασμένη αντίληψη του προσώπου από πλευράς φιλελευθερισμού. Για τον Sandel, ο εαυτός δεν μπορεί να αποχωριστεί από τα χαρακτηριστικά του, όπως πρεσβεύει η αντίληψη του Rawls, κατά την οποία οι ατομικές φυσικές δεξιότητες αποτελούν ένα κοινό για όλη την κοινωνία κεφάλαιο. Επιπλέον, ο εαυτός προϋποθέτει την ύπαρξη ενός αλληλέγγυου κοινοτικού δεσμού, από τον οποίο προέρχονται οι σκοποί του εαυτού, θεωρεί ο Sandel. Σε διαφορετική περίπτωση, καταλήγουμε σε μια ατομικιστική και ανεδαφική αντίληψη του προσώπου και της δικαιοσύνης. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ο φιλελευθερισμός, θεωρεί ότι είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί ένα σχέδιο κοινωνικής δικαιοσύνης, το οποίο όμως δεν λαμβάνει υπόψιν τα δεδομένα σύμφωνα με τα οποία συγκροτείται η ανθρώπινη φύση, τα οποία παραπέμπουν στην κοινότητα.⁹ Για μια εξίσου ανεδαφική κατανόηση των δεδομένων αυτών όμως μπορεί επίσης να κατηγορηθεί η αντίληψη του κοινοτισμού για τον εαυτό. Ασκώντας κριτική στην προτεραιότητα της δικαιοσύνης και δίνοντας έμφαση σε μια αντίληψη για την ανθρώπινη φύση και τη σχέση της με την κοινωνία, ακυρώνει την προσπάθεια να διορθωθούν άδικες και ηθικά αυθαίρετες ανισότητες, όσον αφορά την ανταμοιβή, οι οποίες προέρχονται από φυσικούς, οικονομικούς και οικογενειακούς παράγοντες. Ο κοινοτισμός αρνείται με αυτήν την έννοια να επέμβει σε πραγματικές αδικίες που λαμβάνουν χώρα μέσα στα πλαίσια των φιλελεύθερων κοινωνιών, στις οποίες ασκεί κριτική. Η έκκληση για επιστροφή στην αλληλέγγυα κοινότητα, δεν είναι παρά έμφαση στη σημασία της κοινωνικής συγκρότησης της ατομικότητας. Την κοινωνική διάσταση της ατομικότητας όμως δεν αρνείται ο φιλελευθερισμός, ο οποίος δίνει προτεραιότητα

στην ατομική αυτονομία, χωρίς να παραβλέπει ότι χρειάζεται η εξασφάλιση προϋποθέσεων ισότητας, για να μπορέσει να πραγματωθεί η αυτονομία και η αλληλεγγύη. Για αυτόν το λόγο η προτεραιότητα της δικαιοσύνης είναι θεμελιώδες χαρακτηριστικό της θεωρίας του Rawls, την οποία όμως ο κοινοτισμός αντιλαμβάνεται ως εξατομικευτική, αφού πιστεύει ότι ο Rawls κατανοεί την έννοια της δικαιοσύνης ως αντιστρόφως ανάλογη με εκείνη της αλληλεγγύης μέσα στην κοινότητα.¹⁰

2. Η προτεραιότητα του αγαθού (good) και των ηθικών αξιών

Σε μεταγενέστερες επεξεργασίες¹¹, ο Sandel κάνει φανερό τον προσανατολισμό της κριτικής του προς την έμφαση σε ηθικές αξίες. Στα πλαίσια της συζήτησης που ακολούθησε την κριτική του Sandel στον Rawls, εντοπίζεται ο κίνδυνος του πολιτισμικού και ηθικού σχετικισμού. Για τον Sandel, ωστόσο, μια τέτοια κριτική προϋποθέτει παρανόηση των τοποθετήσεών του. Πρέπει να γίνει φανερό, υποστηρίζει, ότι η διαμάχη δεν αφορά τη σύγκρουση μεταξύ δικαιωμάτων και κοινότητας, όπως συνήθως θεωρείται, αλλά τη δέσμευση στον περφεξιονισμό και την προτεραιότητα των αξιών. Η προτεραιότητα του αγαθού δηλώνει ότι μια περιεκτική ηθική ή θρησκευτική αντίληψη προϋποτίθεται των δικαιωμάτων, και όχι το αντίστροφο, όπως δέχεται ο φιλελευθερισμός.¹²

Η θρησκεία αποτελεί την κατεξοχήν περίπτωση μιας κοινοτικής αντίληψης του αγαθού, η οποία δεσμεύει τα μέλη της. Για τον Sandel, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις διαμορφώνουν την ατομική ταυτότητα και καθορίζουν το άτομο. Ο φιλελευθερισμός, αντίθετα, προσεγγίζει τη θρησκεία κυρίως μέσω της ανεκτικότητας, των δικαιωμάτων, της ελευθερίας της έκφρασης και της αυτονομίας. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν είναι αξίες σεβασμού, επειδή επιλέγονται από μια ελεύθερη και αυτόνομη προσωπικότητα, όπως υποστηρίζει ο φιλελευθερισμός, αλλά γιατί «ο ρόλος που διαδραματίζει η θρησκεία στη ζωή εκείνων για τους οποίους η τήρηση των θρησκευτικών καθηκόντων αποτελεί συγκροτησιακό σκοπό, σημαντικό για το αγαθό τους και απαραίτητο για την ταυτότητά τους... Εκείνο που καθιστά μια θρησκευτική πίστη αξία σεβασμού δεν είναι ο τρόπος απόκτησής της – είτε αυτός είναι η επιλογή,

η αποκάλυψη, η δύναμη της πειθούς ή ο εθισμός – αλλά η θέση της σε ένα αγαθό βίο ή οι ιδιότητες του χαρακτήρα που προωθεί, ή (από πολιτική σκοπιά) η τάση της να καλλιεργεί τις συνήθειες και τις προδιαθέσεις που διαμορφώνουν καλούς πολίτες.»¹³ Με άλλα λόγια, είναι οι ηθικές αξίες που προωθεί η θρησκεία ο λόγος που είναι άξια σεβασμού. Η (φιλελεύθερη) ουδετερότητα δεν λαμβάνει υπ' όψιν «τη δυσχερή θέση που βρίσκονται οι συνειδησιακά δεσμευμένοι (encumbered) εαυτοί – θέση που επιβάλλεται από καθήκοντα από τα οποία δεν μπορούν να επιλέξουν να παραιτηθούν, ακόμη και ενώπιον των πολιτικών υποχρεώσεων με τις οποίες τα καθήκοντα αυτά συγκρούονται».¹⁴ Για τον Sandel δεν μπορεί να υπάρξει μια κοινωνία η οποία να διέπεται από ουδετερότητα, όσον αφορά τα ιδανικά. Η ουδετερότητα είναι ψευδεπίγραφη και στην πραγματικότητα αποκρύπτει το χαρακτηριστικό για τον φιλελευθερισμό ατομικισμό.

Μια τέτοια άποψη συνιστά σαφή διαφοροποίηση από την πολιτική αντίληψη της Θεωρίας Δικαιοσύνης του Rawls, σύμφωνα με την οποία δίνεται προτεραιότητα στην κοινή αντίληψη της δικαιοσύνης στη δημόσια σφαίρα. Η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης και η δημιουργία θεσμών βάσει αυτής αντιπαρατίθενται στην προτεραιότητα που δίνεται σε απόψεις του αγαθού, οι οποίες δεσμεύουν γιατί επικρατούν μέσα στην κοινότητα, με τρόπο ώστε οι ατομικότητες να συγκροτούνται πάντα μέσα στα πλαίσια, που οι απόψεις του αγαθού καθορίζουν.

Κατά τον κοινοτισμό του Sandel, η προτεραιότητα του αγαθού μάς δεσμεύει. Δεν έχει νόημα να υπερασπιζόμαστε την ελευθερία της έκφρασης, εάν δεν εξετάσουμε τις αξίες, τις οποίες μια τέτοια απόφαση θα προωθήσει στον δημόσιο χώρο. Δεν μπορούμε να επιτρέψουμε μια διαδήλωση νεοφασιστική, βάσει του παραπάνω δικαιώματος, όπως κατά τον Sandel κάνει ο φιλελευθερισμός. Αντίθετα, θα έπρεπε να επιτρέψουμε μια διαδήλωση της μαύρης κοινότητας, όπως για παράδειγμα είχε γίνει με την πορεία στην οποία είχε πρωτοστατήσει ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ. Ο φιλελευθερισμός εξισώνει και εξομοιώνει συμπεριφορές, που προϋποθέτουν ηθικές αξίες, και στην προκειμένη περίπτωση δηλώνουν πολιτικές δεσμεύσεις, με συμπεριφορές, οι οποίες αποτελούν εκφράσεις ωμής βίας. Με αυτόν τον τρόπο γίνονται φανερές οι ολέθριες συνέπειες, τις οποίες στην πραγματικότητα προκαλεί η φιλελεύθερη ουδετερότητα. Εάν δεν συγκροτήσουμε ηθικές και πολιτικές πρακτικές βάσει της προτεραιότητας του αγαθού, μοιραίο είναι να στραφούμε προς θεωρητικές αρχές, όπως εκείνες της φιλελεύθερης αυτονομίας και της ελευθερίας του λόγου. Στο επίπεδο της συγκρότησης αρχών, το ηθικό και πολιτικό οικοδόμημα μπορεί να

φαίνεται συνεκτικό, στην πραγματικότητα όμως προωθεί λανθασμένες πρακτικές. Δεν μπορούμε να δίνουμε προτεραιότητα σε αφηρημένες αρχές, ακόμα και αν εκείνες αφορούν το Σύνταγμα, θεωρεί ο Sandel. Γιατί οι ανάγκες μιας συγκεκριμένης κοινότητας, όπως συνέβη στην περίπτωση του αγώνα των αφροαμερικανών, αποκτούν προτεραιότητα. Ακόμα και αν το κλείσιμο των δρόμων ήταν αντισυνταγματικό, ορθά ο δικαστής είχε επιτρέψει την πορεία διαμαρτυρίας, στην οποία πρωτοστάτησε ο ηγέτης της συγκεκριμένης κοινότητας, δίνοντάς της την ευκαιρία να διαμαρτυρηθεί.

Ο ρεπουμπλικανισμός του Sandel υπερασπίζεται την προτεραιότητα των αξιών, και ιδιαιτέρως των πολιτικών αξιών, έναντι της αυτονομίας και των δικαιωμάτων. Ερωτήματα ωστόσο προκύπτουν όταν η προτεραιότητα αφορά απόψεις του αγαθού, οι οποίες δεν παραπέμπουν άμεσα στην πολιτική. Δεν θεματοποιούνται δικαιώματα αυτοκαθορισμού, ούτε διερευνώνται πιθανές συγκρούσεις τους με την προτεραιότητα της πολιτικής σφαίρας. Τούτο καθίσταται εμφανές όταν η συζήτηση στρέφεται προς ζητήματα, τα οποία αφορούν δικαιώματα αυτοκαθορισμού και επιλογής τρόπου ζωής.

3. Ηθικές αξίες ή φιλελεύθερη ανεκτικότητα ; Οι περιπτώσεις της έκτρωσης και της ομοφυλοφιλίας

Εξετάζοντας δύο πρακτικές, οι οποίες αποτελούν συνηθισμένο αντικείμενο συγκρούσεων στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, την έκτρωση και την ομοφυλοφιλία, ο Sandel διερευνά τα κίνητρα βάσει των οποίων συνήθως τα άτομα τάσσονται υπερ ή κατά τέτοιων πρακτικών. Σκοπός του είναι να δείξει τον βαθμό στον οποίον ηθικές επιλογές στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται από σεβασμό της ατομικής επιλογής, της αυτονομίας και των ατομικών δικαιωμάτων, στην πραγματικότητα προϋποθέτουν προτεραιότητα του αγαθού, δηλαδή αξιών και απόψεων για τον αγαθό βίο. Με αυτήν την έννοια θα γίνει φανερό ότι δεν μπορεί να υπάρξει η ουδετερότητα, την οποία υπερασπίζεται ο φιλελευθερισμός.¹⁵

Κατά τον Sandel, η πλειονότητα των επιχειρημάτων που επικεντρώνουν την συζήτηση σε ζητήματα δημοκρατίας, δικαιωμάτων και ελευθερίας των ατόμων να

επιλέγουν ή μη πρακτικές, ενώ παράλληλα αποφεύγουν να εκφράσουν άποψη όσον αφορά τις αξίες, τις οποίες οι εν λόγω πρακτικές αντιπροσωπεύουν, αποτελούν μια «εκλεπτυσμένη» (sophisticated) μορφή επιχειρηματολογίας. Το «εκλεπτυσμένο» είδος επιχειρήματος χαρακτηρίζει το φιλελευθερισμό, και είναι πολύ διαδεδομένο, ακριβώς λόγω της κυριαρχίας του. Σε υποθέσεις, όπως οι *Roe εναντίον Wade* και *Bowers εναντίον Hardwick*¹⁶, δεδομένη ήταν η παραπάνω μορφή επιχειρηματολογίας. Κανένας δεν παραδεχόταν ότι η συζήτηση αφορούσε την ορθότητα ή μη αξιών και πρακτικών, ενώ αντίθετα η συζήτηση περιστρεφόταν γύρω από ζητήματα ανεκτικότητας, δικαιωμάτων και δημοκρατίας. Με αυτόν τον τρόπο η φιλελεύθερη ανεκτικότητα αποκρύπτει την προτεραιότητα των αξιών. Στην πραγματικότητα, η αυτονομία αποτελεί «βολονταρισμό» και «πραγματισμό», αφού αφορά τη δυνατότητα των ατόμων να επιλέγουν ό,τι θεωρούν ότι τους ταιριάζει, έχοντας όμως βγάλει εκτός συζήτησης τις ουσιαστικές τους διαφωνίες, για χάρη μιας συμφωνίας στο πολιτικό πεδίο.¹⁷

Η επιχειρηματολογία του Sandel ξεκινά από μια ιστορική αναδρομή των διαφοροποιήσεων, που θεωρεί ότι έλαβε η έννοια της ιδιωτικότητας. Εάν θεωρηθεί ότι η ιδιωτικότητα (privacy) παραπέμπει συνήθως στην προσπάθεια να προστατευτεί το άτομο από την επέμβαση άλλων ατόμων ή του κράτους, ο φιλελευθερισμός συνδέει την παραπάνω έννοια με την αυτονομία και την ίση μεταχείριση. Θα έπρεπε όμως να αντιλαμβάνεται την ιδιωτικότητα ως ένα δικαίωμα που πρέπει να νομιμοποιηθεί βάσει «της ενδογενούς αξίας ή βάσει της κοινωνικής σημασίας της πρακτικής την οποία προστατεύει».¹⁸ Ο Sandel ασκεί κριτική στην ανεκτικότητα, αλλά δηλώνει ότι η επιλογή του αυτή δεν προέρχεται από μια προτίμηση στις πεποιθήσεις της πλειοψηφίας, αλλά αντίθετα προς τη δέσμευση όσον αφορά το ρόλο των αξιών στην ηθική και την πολιτική.

Για να υποστηρίξει την ορθότητα του επιχειρήματός του, ο Sandel επιδιώκει να δείξει πως, κατά την εξέλιξή της στην Αμερικανική ιστορία, το δικαίωμα της ιδιωτικότητας δεν είχε αναγκαστικά συνδεθεί ούτε με την κρατική ουδετερότητα, ούτε με την ελεύθερη επιλογή τελών από έναν ανεργμάντιστο εαυτό. Παραδοσιακά, το δικαίωμα της ιδιωτικότητας αφορούσε την προστασία των ιδιωτικών ζητημάτων από την αυθαίρετη αποκάλυψή τους στον δημόσιο βίο, και όχι έναν «βολονταριστή» εαυτό, ο οποίος επιλέγει κατά βούληση τα τέλη του. Η ιδιωτικότητα, στο σύγχρονο φιλελεύθερο περιβάλλον, εντός του οποίου θεωρείται σημαντικό δικαίωμα, συνδέεται με την αντίληψη για το πρόσωπο, και όχι με αντιλήψεις για τις ηθικές αξίες ή με την

ενδογενή αξία κοινωνικών πρακτικών.

Ο Sandel θέτει δύο στόχους της κριτικής του : κατά πρώτο λόγο να δείξει ότι παρά την προσπάθεια του φιλελευθερισμού να αποσιωπήσει ζητήματα ηθικών αξιών, εκείνα αποτελούν το επίκεντρο κάθε άσκησης πολιτικής. Έπειτα να τονίσει το γεγονός ότι η φιλελεύθερη μετεξέλιξη της ιδιωτικότητας στην πραγματικότητα περιορίζει και όχι διευρύνει την εφαρμογή της έννοιας.¹⁹ Και οι δύο παραπάνω στόχοι καλύπτονται κατά την πραγμάτευση δύο αμφιλεγόμενων ζητημάτων, της έκτρωσης και της ομοφυλοφιλίας, γύρω από τα οποία οι συζητήσεις και οι διαμάχες συνεχίζονται, ενώ αποτελούν βασικά σημεία αναφοράς. Σε όλες τις περιπτώσεις δικαστικών υποθέσεων που αφορούν τη νομιμοποίηση ή μη της έκτρωσης, ο Sandel ανιχνεύει προϋποτιθέμενες ηθικές επιλογές, που αποκρύπτονται κάτω από τον μανδύα της φιλελεύθερης ουδετερότητας. Η απόφαση για την υπόθεση *Roe εναντίον Wade* δικαιολόγησε την προφύλαξη της ζωής του εμβρύου, δηλώνοντας όμως ότι δεν μπορεί να λάβει θέση όσον αφορά την ύπαρξη ανθρώπινης υπόστασης ή μη, από τη στιγμή της σύλληψης, όπως έκανε η (συντηρητική) πολιτεία του Τέξας. Ενώ η απόφαση παρουσιάζεται να εμφορείται από αξιακή ουδετερότητα, ο Sandel θεωρεί ότι δεν μπορεί παρά να προϋποθέτει ηθικές κρίσεις για το εν λόγω θέμα.

Στην περίπτωση της ομοφυλοφιλίας, η απόφαση για την υπόθεση *Bowers εναντίον Hardwick* δεν έδωσε στα ομοφυλόφιλα ζευγάρια το δικαίωμα της ιδιωτικότητας, διότι έκρινε πως η περίπτωση της ομοφυλοφιλίας δεν φέρει καμμία αναλογία με περιπτώσεις προστασίας της οικογένειας, του γάμου ή της τεκνοποίησης, στις οποίες το δικαίωμα της ιδιωτικότητας είχε εφαρμοστεί στο παρελθόν. Οι υποστηρικτές των φιλελεύθερων δικαιωμάτων ωστόσο αντιτάχθηκαν στην απόφαση του Δικαστηρίου, υπερασπιζόμενοι την αυτονομία των ζευγαριών να επιλέξουν το είδος της σχέσης που τους ταιριάζει. Για τον Sandel, αυτός ο τρόπος επιχειρηματολογίας δεν εισάγει στην συζήτηση ηθικές κρίσεις όσον αφορά την αξία των εκάστοτε πρακτικών, όπως θα έπρεπε. Βάσει της ίδιας μορφής επιχειρηματολογίας, υποστηρίχθηκε και η αντίθεση σε δικαστικές αποφάσεις, οι οποίες καταδίκάζαν την κατ' ιδίαν χρήση πορνογραφικού υλικού. Η φιλελεύθερη ουδετερότητα αποτελεί εν τέλει την ηθική βάση προσέγγισης των παραπάνω πρακτικών. Η υπεράσπιση του δικαιώματος της ιδιωτικότητας αφορά τα δικαιώματα αυτονομίας και αυτοκαθορισμού και όχι την ηθική των συγκεκριμένων πρακτικών. Εκείνοι που θεωρούν την ομοφυλοφιλία και την πορνογραφία ως αμαρτήματα, δεν υποχρεώνονται να αλλάξουν γνώμη, αλλά απλώς να υιοθετήσουν την φιλελεύθερη

στάση της ανεκτικότητας. Για τον φιλελευθερισμό, αυτή η μέθοδος θεωρείται ότι θα μπορέσει να εξασφαλίσει μια ελάχιστη πολιτική συμφωνία, ώστε να αποφευχθούν συγκρούσεις σε επίπεδο ηθικών ή πολιτικών αποφάσεων. Και μόνο το γεγονός όμως ότι το δικαίωμα της ιδιωτικότητας αφορούσε αρχικά, και υποστήριζε, την αξία του γάμου και της τεκνοποίησης δείχνει σύμφωνα με τον Sandel ότι η συζήτηση δεν μπορεί παρά να βασίζεται στην ηθική αξία των εκάστοτε πρακτικών. Εάν η υπεράσπιση της ομοφυλοφιλίας, στην βάση της ηθικής αξίας που εκείνη έχει, είναι απαραίτητη προϋπόθεση της αντιμετώπισής της ως ηθικά αποδεκτής πρακτικής, τότε η φιλελεύθερη υπεράσπισή της ως αποτέλεσμα αυτόνομης επιλογής δεν επαρκεί.

Ο Sandel τονίζει ότι η δέσμευση σε αξίες αποτελεί απαραίτητο υπόβαθρο των πρακτικών και φαίνεται να υπερασπίζεται τον θεσμό του γάμου ως πολύτιμης κοινωνικής ένωσης. Στις εκτενείς αναλύσεις του όσον αφορά την πρακτική της ομοφυλοφιλίας δεν τάσσεται εναντίον της, αντιθέτως παρουσιάζεται να θεωρεί ότι, εφ' όσον αποτελεί πρακτική πολύτιμη για κάποιους, προϋποθέτει κάποιο αγαθό, τουλάχιστον για εκείνους τους οποίους αφορά. Με βάση την προτεραιότητα των απόψεων του αγαθού, θεωρεί ότι η πρακτική της ομοφυλοφιλίας θα έπρεπε να είναι αντικείμενο υπεράσπισης, όχι εξαιτίας της αυτονομίας της επιλογής, την οποία δείχνουν εκείνοι οι οποίοι την επιλέγουν, αλλά εξαιτίας του αγαθού της ένωσης την οποία επιλέγουν. Η ομοφυλοφιλική σχέση δεν είναι λιγότερο πολύτιμη από τον γάμο μεταξύ δύο ατόμων διαφορετικού φύλου. Δίνοντας προτεραιότητα σε έναν «αδέσμευτο» εαυτό, ο φιλελευθερισμός στερεί από τα άτομα, την ελευθερία των οποίων διατείνεται ότι υποστηρίζει, τη δυνατότητα να υπερασπιστούν πολύτιμες πρακτικές.

Ο Sandel υπερασπίζεται την εισαγωγή αξιών στο δημόσιο βίο. Εάν οι διαμάχες γύρω από ηθικά ζητήματα δεν αφορούν το δικαίωμα επιλογής ενός αυτόνομου υποκειμένου, αλλά απόψεις του αγαθού, οι οποίες συγκρούονται, και εάν, όπως άλλωστε ο ίδιος ο φιλελευθερισμός υποστηρίζει, οι ηθικές επιλογές μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ορθολογικής αποτίμησης, τότε ένας ορθολογικός δρων μπορεί να καταλήξει σε ένα μη αμφιλεγόμενο συμπέρασμα όσον αφορά την ορθότητα η μη πρακτικών. Για τον κοινοτισμό, το γεγονός ότι ο φιλελευθερισμός επιμένει να θεωρεί πολύτιμη την ίδια την επιλογή, και όχι το περιεχόμενό της, φαίνεται να αποτελεί μια ιδιαίτερα επικίνδυνη υποκρισία, στην οποία μπορεί να αποδοθεί το καθεστώς ηθικής αποδιάρθρωσης που επικρατεί. Αναγνωρίζοντας πιθανές αντιρρήσεις στο επιχείρημά του, ο Sandel δηλώνει ότι πρόθεσή του είναι να

υπερασπιστεί και όχι να διαφωνήσει με επιλογές τρόπου ζωής, οι οποίες συχνά γίνονται αντικείμενο κριτικής από την πλευρά των ηθικιστών. Η ουδετερότητα, την οποία προωθεί ο (πολιτικός) φιλελευθερισμός, περιορίζει τις απόψεις του αγαθού σε μια σφαίρα ιδιωτικότητας και ατομικών επιλογών, οι αξίες των οποίων δεν επιτρέπεται να εισέρχονται στον χώρο του δημόσιου λόγου. Με αυτήν την μέθοδο ωστόσο, θεωρεί ο Sandel, ακόμα και εκείνοι οι οποίοι θέλουν να υπερασπιστούν την ομοφυλοφιλία δεν μπορούν να παρουσιάσουν το επιχείρημά τους στον δημόσιο χώρο. Ο φιλελεύθερος δημόσιος λόγος εκτιμά την ανεκτικότητα, λόγω όμως του καθεστώτος της ουδετερότητας, παραμένει περιορισμένος και ουσιαστικά ανενεργός, ενώ περιορίζει τις δυνατότητες που η ενσωμάτωση των απόψεων του αγαθού βίου θα μπορούσε να προσφέρει. Εάν η ρωσισανή πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης, η οποία είναι αντιπροσωπευτική του φιλελευθερισμού, επέτρεπε την εισαγωγή αξιών στον δημόσιο λόγο, θα μπορούσαμε να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι «κατόπιν δέουσας σκέψης, μερικές ηθικές ή θρησκευτικές θεωρίες είναι πιο εύλογες από κάποιες άλλες. Σε τέτοιες περιπτώσεις δεν θα προσπαθούσαμε να εξαλειφθούν όλες οι διαφωνίες, ούτε θα αποκλείαμε την πιθανότητα μια περαιτέρω διαβούλευση να μας οδηγήσει κάποτε στην αναθεώρηση της άποψής μας. Ούτε όμως θα είχαμε λόγους να επιμένουμε ότι οι διαβουλεύσεις μας περί δικαιοσύνης και δικαιωμάτων δεν θα μπορούσαν να αφορούν ηθικά και θρησκευτικά ιδεώδη».²⁰ Το καθεστώς της φιλελεύθερης ουδετερότητας συνεπάγεται έναν απονευρωμένο και εν τέλει ανιαρό δημόσιο λόγο. Οι πολίτες βρίσκονται αντιμέτωποι με μια αντίληψη της δημόσιας σφαίρας, που δεν αφορά τον καθημερινό τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τις ζωές τους, οι οποίες εμφορούνται από περιεκτικά ηθικά και θρησκευτικά ιδεώδη.

Η απομάκρυνση της πολιτικής αντίληψης της δικαιοσύνης από τις απόψεις του αγαθού βίου προκύπτει από θεμελιώδεις φιλελεύθερες δεσμεύσεις όσον αφορά την αυτονομία και τα δικαιώματα. Κάποιες ηθικές επιλογές όμως προϋποθέτουν ως συγκροτησιακό χαρακτηριστικό τους απόψεις του αγαθού. Εάν δεχτούμε ότι το Καθολικό δόγμα, το οποίο δίδει υπόσταση ηθικού όντος στο έμβρυο από τη στιγμή της σύλληψης, είναι αληθινό, τότε για κάποιους είναι επιβεβλημένη η αντίθεση με την πρακτική των εκτρώσεων. Παρά το γεγονός ότι ο φιλελευθερισμός γενικότερα, όπως και ο Rawls, αποδέχονται τη θεολογική νομιμοποίηση όσον αφορά την κατάργηση της δουλείας, δεν συμπαρατάσσονται με τους κριτικούς των εκτρώσεων. Οι θρησκευτικές θεμελιώσεις, παρά την αρχική τους αίγλη, σταδιακά ατόνησαν, με αποτέλεσμα σημαντικά ζητήματα, όπως η νομιμοποίηση των εκτρώσεων, να

ταλανίζουν αδιάκοπα τη δημόσια σφαίρα.²¹

Η προτεραιότητα του ορθού στο χώρο της δημόσιας διαβούλευσης δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες ενός σύγχρονου δημόσιου χώρου. Μια αποτελεσματική θεωρία για τη σύγχρονη πολιτική πρέπει να απομακρυνθεί από έναν αφηρημένο και αποστασιοποιημένο από ηθικούς σκοπούς τρόπο αντιμετώπισής της. «Μια πολιτική που απομονώνει υπερβολικά την ηθική και τη θρησκεία δημιουργεί απογοήτευση».²² Μια πλουσιότερη αντίληψη για την πολιτική θα κάλυπτε τους πολίτες, ώστε να μην χρειάζεται να καταφεύγουν σε ανεπιθύμητους τρόπους ενασχόλησης με το δημόσιο χώρο, όπως η σκανδαλολογία. Ενώ συντηρητικές ομάδες επενδύουν στην ηθικολογία και τη μισαλλοδοξία, ο σύγχρονος δημόσιος βίος στην πραγματικότητα κυριαρχείται από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, τα οποία εξυπηρετούνται από τη φιλελεύθερη αντίληψη της πολιτικής. Η εισαγωγή των ηθικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων στην πολιτική θα ενδυναμώσει τον πλουραλισμό και θα διασφαλίσει μια πληρέστερη, διαβουλευτική, πολιτική.

Ο Sandel αναπτύσσει την επιχειρηματολογία του τονίζοντας τη δέσμευσή του στην ύπαρξη πλουραλισμού απόψεων του αγαθού. Μέσω αυτής της στρατηγικής, δομεί το επιχειρήμά του στη βάση μιας κατεξοχήν φιλελεύθερης έννοιας, όπως είναι εκείνη του δημόσιου λόγου. Η προτεραιότητα του αγαθού, την οποία ο κοινοτισμός υπερασπίζεται, μπορεί να συμβιβαστεί με την παραπάνω φιλελεύθερη προκείμενη, υποστηρίζει ο Sandel, και μάλιστα μπορεί να οδηγήσει σε εισαγωγή αξιών και απόψεων του αγαθού στη δημόσια σφαίρα. Παράλληλα, ο Sandel στοχεύει να δείξει ότι η φιλελεύθερη αντίληψη του δημόσιου λόγου αποτυγχάνει να είναι συνεπής με τις προϋποθέσεις της ισότητας του δικαιώματος συμμετοχής κάθε άποψης του αγαθού στη δημόσια σφαίρα, την οποία ο ίδιος ο φιλελευθερισμός υπερασπίζεται. Για να υπάρξει ισότητα όσον αφορά τη συμμετοχή στο δημόσιο λόγο και, κατά συνέπεια, να μπορέσει να δημιουργηθεί μια εύρωστη και πλουραλιστική δημόσια σφαίρα, ο φιλελευθερισμός πρέπει να αντικαταστήσει την προτεραιότητα του ορθού και των δικαιωμάτων με την προτεραιότητα των απόψεων του αγαθού, θεωρεί ο Sandel. Για τον Sandel, η κοινοτιστική αντίληψη είναι πιο κοντά στις απόψεις του μέσου πολίτη για το τι θα έπρεπε να εισέρχεται στο δημόσιο λόγο. Συνεπώς, εάν μεταφέραμε αυτήν την εμπειρική διαπίστωση στο πεδίο της θεωρίας, και ακολούθως μετασχηματίζαμε βάσει αυτής της αντίληψης τις θεωρητικές μας προϋποθέσεις, θα μπορούσαμε να επιτύχουμε την εύρυθμη λειτουργία των θεσμών, οι οποίοι, λόγω των φιλελεύθερων προϋποθέσεών τους, δυσλειτουργούν.

Η παραπάνω άποψη όσον αφορά τη δημόσια σφαίρα ουσιαστικά αδικεί τη φιλελεύθερη άποψη για τη δημοσιότητα. Η έννοια του φιλελεύθερου δημόσιου λόγου δεν έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι οι πολίτες που συμμετέχουν σε αυτόν εκπροσωπούν ποικίλες και συχνά συγκρουόμενες αντιλήψεις για τον αγαθό βίο. Η συμμετοχή στο δημόσιο λόγο δεν είναι αποτέλεσμα ενός συμβιβασμού στο πολιτικό πεδίο, όπως θα συνέβαινε εάν οι πολίτες ευκαιριακά απεμπολούσαν τα βαθύτερα πιστεύω τους για να συμμετέχουν στην κοινωνική ένωση, αλλά γίνεται μέσα από τις ποικίλες κοσμοαντιλήψεις που τους αντιπροσωπεύουν.²³ Η συνολική κοινωνική δομή δεν είναι αποτέλεσμα της συμβίωσης μέσα σε ένα *modus vivendi*, αλλά της από κοινού δέσμευσής τους στην πολιτική αξία της δικαιοσύνης. Η κοινή αυτή πολιτική αντίληψη υποστηρίζεται από την επάλληλη συναίνεση εύλογων αντιλήψεων του αγαθού, τις οποίες οι πολίτες υποστηρίζουν. Παρά το γεγονός της διαφωνίας μεταξύ τους, οι πολίτες αναγνωρίζουν και κατανοούν τις αντιλήψεις των συμπολιτών τους, αρκεί να μπορεί να δοθεί επαρκής δημόσια νομιμοποίηση των αντιλήψεων αυτών μέσω μιας εύλογης πολιτικής αντίληψης, την οποία όλοι αποδέχονται. Επιπλέον, μέσα σε ένα συνταγματικό δημοκρατικό καθεστώς, οι πολίτες συνδέονται με δεσμούς πολιτικής φιλίας (*civic friendship*) και αμοιβαιότητας (*reciprocity*). Παρόμοιοι δεσμοί συνεπάγονται ότι, παρά τις διαφωνίες, γίνονται σεβαστές οι βασικές ελευθερίες του κάθε πολίτη, όπως η ελευθερία ψήφου και θρησκευτικών πεποιθήσεων. Για τον Rawls, η πολιτική αντίληψη αυτή δεν αναφέρεται αποκλειστικά στη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Το περιεχόμενο του δημόσιου λόγου δεν είναι συγκεκριμένο, αλλά μεταβάλλεται μέσα από διαμάχες και διαφωνίες, όπως προκύπτουν μέσα από τις διεκδικήσεις κοινωνικών ομάδων, που αφορούν αιτήματα, όπως η εθνικότητα, το φύλο και η φυλή. Επιπλέον, δεν μπορεί να επαφίεται σε μια αφηρημένη ή ανιστορική αντίληψη, αλλά στο πως η αντίληψη αυτή μετασχηματίζεται μέσα από τον αναστοχασμό που προκύπτει μέσα σε συγκεκριμένες περιστάσεις.²⁴ Είναι δεδομένο ότι συχνά η διαμάχη γύρω από ένα θέμα δεν μπορεί παρά να φτάσει σε ένα σημείο κατά το οποίο τα συγκρουόμενα αιτήματα ισορροπούν και παρουσιάζεται αδύνατη η επίλυση της διαφωνίας. Μία τέτοια περίπτωση είναι το ζήτημα της έκτρωσης. Ο Rawls εδώ αναγνωρίζει ότι σε αυτό, όπως και σε άλλα ζητήματα, οι απόψεις δεν μπορούν να συμβιβαστούν. Το γεγονός της αγεφύρωτης διαφωνίας δεν σημαίνει ότι οι αποφάσεις δεν συμφωνούν με το ιδανικό του δημόσιου λόγου. Το ότι λαμβάνεται μια πλειοψηφική απόφαση δεν σημαίνει ότι εκείνη είναι πάγια ή σωστή. Εκείνοι που διαφωνούν με το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας δεν είναι υποχρεωμένοι να

μεταβάλλουν την άποψή τους, αλλά οφείλουν, εφόσον σέβονται τον δημόσιο λόγο, να αναγνωρίσουν την απόφασή, εκφράζοντας την διαφωνία τους, αν το επιθυμούν. Σύμφωνα με τον Rawls, οι πολίτες μαθαίνουν από τις διαφωνίες και από την επιχειρηματολογία που εκείνες συνεπάγονται. Όταν οι διαφωνίες εντάσσονται μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του δημόσιου λόγου, ο δημόσιος πολιτισμός εμβαθύνεται και εμπλουτίζεται.

Ο κοινοτισμός, από την άλλη πλευρά, αναζητά να κατοχυρώσει την αντικειμενικότητα των αντιλήψεων του αγαθού, ώστε να είναι δυνατή η ομοφωνία για ηθικά ζητήματα. Αναγνωρίζει ότι οι φιλελεύθερες κοινωνίες προϋποθέτουν τη διαφωνία γύρω από αντιλήψεις του αγαθού, αντιλαμβάνεται όμως την κατάσταση αυτή ως ηθικό και κοινωνικό πρόβλημα, το οποίο αντικατοπτρίζει λανθασμένες θεωρητικές προϋποθέσεις. Κατά τον κοινοτισμό, μπορεί να υπάρξει αντικειμενικότητα γύρω από ηθικές αντιλήψεις, ώστε να ξεπεραστούν οι συνηθισμένες στις σύγχρονες κοινωνίες διαμάχες γύρω από ηθικά ζητήματα. Πρώτο βήμα προς το στόχο της ηθικής ομοφωνίας αποτελεί η κριτική στη φιλελεύθερη ηθική, η οποία, σύμφωνα με τον Sandel, κατανοεί τις απόψεις για τον αγαθό βίο ως το περιεχόμενο ελεύθερων ατομικών επιλογών. Με αυτήν την έννοια, η ηθική επιλογή του ατόμου, και η ελευθερία που συνδέεται με εκείνην, κατανοούνται από τον κοινοτισμό ως φορμαλιστικές μορφές του ηθικού πράττειν, και τα ηθικά αγαθά, που αποτελούν το αντικείμενο της επιλογής, ως το περιεχόμενό του. Στη συγκεκριμένη συζήτηση, το περιεχόμενο αποτελούν οι πρακτικές του γάμου και της ομοφυλοφιλικής ένωσης. Κατά τον κοινοτισμό, η κατοχύρωσή τους ως ενδογενώς πολύτιμες πρακτικές αναγκαστικά ακυρώνεται, καθώς οι φιλελεύθερες προϋποθέσεις της αντίληψης του τι αποτελεί δημόσιο λόγο δεν επιτρέπουν την εισαγωγή τους στη δημόσια σφαίρα. Στόχος του Sandel είναι, όπως προαναφέρθηκε, να δείξει ότι συμφωνεί με πρακτικές, τις οποίες συνήθως υπερασπίζεται ο φιλελευθερισμός, αλλά για διαφορετικούς λόγους και υπό διαφορετικές προϋποθέσεις. Αμφίβολο είναι ωστόσο το κατά πόσο, εφόσον πρόκειται για μια ένωση που προκύπτει από την ελεύθερη και αυτόνομη επιλογή των ατόμων που εμπλέκονται σε εκείνην, η ομοφυλοφιλική ένωση μπορεί να περιγραφεί ως το περιεχόμενο μιας φορμαλιστικής ηθικής επιλογής. Αν θεωρήσουμε την ηθική θεωρία του Rawls ως αντιπροσωπευτική της φιλελεύθερης ηθικής αντίληψης, βλέπουμε ότι για το φιλελευθερισμό εκείνο που καθορίζει το αγαθό είναι το ορθολογικό σχέδιο ζωής, το οποίο ένα πρόσωπο επιλέγει, έχοντας πλήρη γνώση της κατάστασής του. Το ορθολογικό σχέδιο ζωής δεν είναι ένα,

αλλά αποτελεί μία επιλογή ανάμεσα στα πολλά ηθικά σχέδια τα οποία το άτομο μπορεί να επιλέξει σύμφωνα με τις αρχές της διαβουλευτικής ορθολογικότητας.²⁵ Το ηθικό πράττειν, σύμφωνα με το φιλελευθερισμό, δεν προκύπτει από την απροϋπόθετη ελευθερία του ατόμου, όπως υποστηρίζει ο κοινοτισμός. Μια ηθική επιλογή είναι πολύτιμη, σύμφωνα με το φιλελευθερισμό, εφ'όσον σέβεται την ελευθερία και την αυτονομία των δρώντων που σχετίζονται με εκείνην.

4. *Νέα ιδιωτικότητα και οικογενειακό δίκαιο : Οι θεσμοί της «διαδικαστικής δημοκρατίας»*

Στο βιβλίο του *Democracy's Discontent* (1996), στο συνοπτικό κεφάλαιο που αφιερώνει στα δικαιώματα της ιδιωτικότητας και στο οικογενειακό δίκαιο, ο Sandel παρατηρεί ότι, αν και δεν υπάρχει νομοθετική κατοχύρωση του δικαιώματος της ιδιωτικότητας, αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστηρίου στήριζαν σε έμμεσες αναφορές που εντόπισαν μέσα στο Σύνταγμα, την προστασία, από την επέμβαση της Πολιτείας, πρακτικών, όπως ο γάμος, η αναπαραγωγή, η αντισύλληψη και η έκτρωση.²⁶ Πρόκειται για το μετασχηματισμό της παραδοσιακής αντιμετώπισης της ιδιωτικότητας, η οποία αποτελούσε το δικαίωμα να προστατεύει κανείς προσωπικά του δεδομένα, κρατώντας τα σε μια ιδιωτική σφαίρα. Το γεγονός ότι αναγνωριζόταν η ανάγκη να προστατευτούν πρακτικές, σήμαινε ότι τα αγαθά τα οποία οι τελευταίες ενσωμάτωναν, ήταν πολύτιμα και έχρηζαν προστασίας. Παράδειγμα αποτελεί ο παραδοσιακός θεσμός του γάμου. Μέσα από το οικογενειακό δίκαιο αποκαλύπτεται ο ηθικός χαρακτήρας του δεσμού των συζύγων, ο οποίος αφορούσε αμοιβαία καθήκοντα υπευθυνότητας και πίστης, τα οποία συνδέονταν με παραδοσιακούς ρόλους των δύο φύλων. Η οικονομική υποστήριξη και η οικιακή φροντίδα, αντίστοιχα, δέσμευαν τους συζύγους σε μια ενότητα, η οποία υπερέβαινε τα ατομικά τους καθήκοντα. Αιτία του διαζυγίου μπορούσαν να αποτελέσουν σοβαρά ηθικά παραπτώματα, όπως η μοιχεία, η βιαιότητα και η εγκατάλειψη. Οι υποχρεώσεις που προέκυπταν από το γάμο δεν έχαναν την ισχύ τους μετά το διαζύγιο και έπαιρναν την μορφή της υποχρεωτικής οικονομικής υποστήριξης της συζύγου.

Αντίθετα, η σύγχρονη έννοια της ιδιωτικότητας προϋποθέτει την ηθική

αντίληψη του «αδέσμευτου» εαυτού. Συνεπώς, για άλλη μια φορά η φιλελεύθερη ουδετερότητα διαψεύδει τον εαυτό της. Με την επικράτηση της νέας αντίληψης για τον θεσμό του γάμου, από τις αρχές της δεκαετίας του '70, οι ηθικές αντιλήψεις παραμερίστηκαν από τις ίδιες τις αποφάσεις των δικαστηρίων. Καμμία ηθική δικαιολόγηση δεν απαιτούνταν πλέον για την έκδοση διαζυγίου, το οποίο μπορούσε να προκύψει από την ελεύθερη επιλογή οποιουδήποτε από τους δύο συντρόφους, χωρίς να αιτιολογηθεί ως αποτέλεσμα καταπάτησης των ηθικών καθηκόντων, που προαπαιτούνταν. Αυτές οι ρυθμίσεις στην πραγματικότητα απέβησαν εις βάρος των γυναικών, οι οποίες πλέον αντιμετωπίζονταν όχι βάσει του ρόλου που προσδιόριζε το φύλο τους μέσα στο γάμο, αλλά ως πρόσωπα που θα έπρεπε να αποδεσμευτούν από κάθε προσδιορισμό που είχε προκύψει από το γάμο και να ανεξαρτητοποιηθούν. Βάσει αυτής της αντίληψης, η οικονομική βοήθεια που λάμβαναν από το σύζυγο, μειωνόταν σταδιακά. Η ουδέτερη όσον αφορά το φύλο αντίληψη επεκτάθηκε και στο θέμα της κηδεμονίας των παιδιών.

Η μετάβαση σε ένα καινούριο μοντέλο αντιμετώπισης του θεσμού της οικογένειας έφερε τις γυναίκες σε πιο δυσχερή κατάσταση, σύμφωνα με τον Sandel. Τα οικονομικά ζητήματα του γάμου και του διαζυγίου αφορούν πλέον την απλή επιβίωση και δεν συνδέονται με ηθικά ζητήματα, όπως συνέβαινε στην παραδοσιακή αντίληψη. Ενώ η τελευταία αφορούσε «τιθέμενους» (situated) εαυτούς²⁷, οι οποίοι βρίσκονταν σε άρρηκτη σύνδεση με τους κοινωνικούς τους ρόλους, η νέα αφορά απομακρυσμένα από κάθε ηθικό δεσμό άτομα.

Ο νέος ηθικός προσανατολισμός του γάμου και του διαζυγίου αντιμετωπίζει τον θεσμό ως ευκαιριακή σύνεωση. Μη δίνοντας την απαραίτητη οικονομική υποστήριξη στις διαζευγμένες γυναίκες, τις ενθαρρύνει να μην επενδύσουν στον οικογενειακό βίο, αφού κάτι τέτοιο σημαίνει ότι δεν θα αποζημιωθούν για τα χρόνια που θα αφιερώσουν σε εκείνον. Απομακρύνοντας τον εαυτό από τους κοινωνικούς του ρόλους και προωθώντας την ανεξαρτησία και την αυτονομία, η καινούρια αντίληψη δεν χαρακτηρίζεται από ουδετερότητα, όσον αφορά την προώθηση ηθικών αξιών, όπως δηλώνει, αλλά αντίθετα ενθαρρύνει μια συγκεκριμένη ηθική αντίληψη, εκείνην του «αδέσμευτου» εαυτού, η οποία είναι χαρακτηριστική του φιλελευθερισμού. Η ατομική ταυτότητα δεν είναι κάτι το οποίο ο εαυτός απλώς «φέρει», όπως θεωρεί ο φιλελευθερισμός. Η φιλελεύθερη ανεκτικότητα φαινομενικά και πρόσκαιρα επιτυγχάνει την κοινωνική ηρεμία, όμως δεν μπορεί να διασφαλίσει τον πλουραλισμό, γιατί είναι εχθρική στις ταυτότητες, τις οποίες επιδιώκει να

διαφυλάξει. Οι μαύροι, τα θύματα του Ολοκαυτώματος, οι ομοφυλόφιλοι, οι γυναίκες που αντιτίθενται στην πορνογραφία, οι μητέρες που θέλουν να αφοσιωθούν στην οικογενειακή ζωή, δεν μπορούν να διεκδικήσουν τα συμφέροντά τους μέσα στο καθεστώς μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας, η οποία δεν προωθεί τις αξίες, αλλά είναι «διαδικαστική».²⁸ Το ζητούμενο δεν είναι μόνο να αποκτήσουν όλες οι κοινωνικές ομάδες φωνή, όπως θεωρεί ο φιλελευθερισμός, αλλά οι αγώνες τους να έχουν απήχηση και να αποκτήσουν στήριξη στη δημόσια σφαίρα. Η σημασία της πολιτικής συμμετοχής για την πραγμάτωση της ελευθερίας, την οποία τονίζει ο κλασικός και ο σύγχρονος ρεπουμπλικανισμός, προϋποθέτει αλλαγή σε επίπεδο αντιλήψεων και σε επίπεδο πρακτικών. Η παραδοσιακή ρεπουμπλικανική αντίληψη για την πολιτική αντιλαμβανόταν τα άτομα ως συνδεδεμένα με τους παραδοσιακούς τους ρόλους, οι οποίοι αφορούσαν συγκεκριμένα τέλη και απόψεις του αγαθού. Μέσα στον δημόσιο βίο τα άτομα μπορούσαν να πραγματώσουν την ελευθερία τους. Η ενδυνάμωση της πολιτικής όμως προϋπέθετε ότι οι συγκροτησιακοί δεσμοί που συνείχαν τα άτομα θεωρούνταν σημαντικοί και πολύτιμοι. Η «διαδικαστική δημοκρατία» δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες ενός σύγχρονου και εκτεταμένου κοινωνικού κράτους. Οι σύγχρονοι προνοιακοί θεσμοί προϋποθέτουν ηθικές δεσμεύσεις μεταξύ των πολιτών, από τις οποίες απομακρύνεται η φιλελεύθερη ουδετερότητα.²⁹

Τα αιτήματα που εισάγει η κριτική, την οποία ασκεί ο Sandel στις φιλελεύθερες αντιλήψεις του εαυτού και της «διαδικαστικής» δημοκρατίας, επιχειρούν να δώσουν απαντήσεις σε ζητήματα επίκαιρα και φλέγοντα. Καθώς εντείνονται οι ανεπάρκειες των αναδιανεμητικών πολιτικών, αναζητώνται νέες στρατηγικές όσον αφορά την κοινωνική πολιτική. Πρόκειται για επεξεργασίες ζητημάτων που έχουν αναδυθεί σε κοινωνίες του όψιμου καπιταλισμού. Εκτός από κλασικά αιτήματα, όπως εκείνα της ελευθερίας του λόγου, της ισότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της προστασίας των δικαιωμάτων αυτοκαθορισμού, επιπλέον εισέρχονται στην ανάλυση αιτήματα επιστροφής σε παραδοσιακές πρακτικές. Σύγχρονα επιχειρήματα υπερασπίζονται την επανένταξη της ατομικότητας στη συλλογικότητα και την ενσωμάτωσή της σε κοινωνικούς ρόλους, εισάγοντας τα παραπάνω αιτήματα ως δικαιώματα. Σύμφωνα με τον Sandel, η ευτυχία μέσα στον οικογενειακό βίο, εντός του παραδοσιακού ρόλου της συζύγου και μητέρας, αποτελεί ένα δικαίωμα το οποίο οι θεσμοί της «διαδικαστικής» δημοκρατίας αφαιρούν από τα μέλη τους. Το ίδιο και η συμμετοχή σε μια αλληλέγγυα κοινότητα, με τρόπο ώστε οι προσωπικές σχέσεις και η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της να εμβολιάζουν κάθε

πλευρά του δημόσιου βίου, αποτελώντας το αναγκαίο υπόβαθρο των κοινωνικών πολιτικών. Κλασικά αιτήματα αναδιατυπώνονται παράλληλα με αιτήματα αναβίωσης παραδοσιακών ρόλων και πρακτικών. Ριζοσπαστικά αιτήματα, όπως της κοινωνικής δικαιοσύνης και της καταπολέμησης του φυλετικού και σεξουαλικού ρατσισμού, αναμιγνύονται με εκείνα της επιστροφής στον ρόλο της παραδοσιακής συζύγου και μητέρας. Ο παραπάνω τρόπος ανάπτυξης της επιχειρηματολογίας δεν εντοπίζει τον υπαρκτό κίνδυνο επιστροφής σε καταπιεστικές και προσβλητικές των δικαιωμάτων πρακτικές. Τέτοιου είδους πρακτικές οι οποίες δεν έχουν εκλείψει, αλλά συχνά εντείνονται σήμερα, οδήγησαν στην ανάδυση των αιτημάτων ελευθερίας και αυτοκαθορισμού.

5. *Αλλαγή των ηθικών αντιλήψεων : «Αδέσμευτος» ή αυτόνομος εαυτός;*

Η κριτική του Sandel στη «διαδικαστική δημοκρατία» συστηματοποιείται κατά πρώτο λόγο ως μια πολιτισμικού χαρακτήρα κριτική στο μετασχηματισμό των ηθικών αντιλήψεων για τον εαυτό και τη σχέση του με την κοινότητα. Η αποδέσμευση από την κοινότητα κατανοείται ως αλλαγή της σχέσης ατόμου και κοινωνικών ρόλων του. Η κριτική του οικογενειακού δίκαιου της «διαδικαστικής» δημοκρατίας υπερασπίζεται τη βελτίωση της θέσης των γυναικών, προσεγγίζοντας τα κοινωνικά μέλη, τα οποία αφορά, όχι ως ατομικότητες, που διεκδικούν την αυτονομία τους, αλλά ως φορείς κοινωνικών ρόλων. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρηματολογίας όμως, ο κοινοτισμός αποδυναμώνει την έννοια των δικαιωμάτων, η οποία ιστορικά αποτέλεσε το μέσο διεκδίκησης για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών. Για τον Sandel, η στροφή στο ρόλο των γυναικών μέσα στην οικογένεια θεωρείται ότι μπορεί να διαφυλάξει πληρέστερα τα συμφέροντά τους. Κατά την εξιστόρηση των μεταλλαγών του οικογενειακού δικαίου, ο Sandel ασκεί κριτική στις δικαστικές αποφάσεις που αντιμετωπίζουν τις γυναίκες ως αυτόνομες προσωπικότητες. Η αυτονομία επέφερε τη χειροτέρευση της οικονομικής και κοινωνικής υπόστασης των γυναικών και έκανε ακόμα πιο δυσχερή την επιβίωσή τους. Η ανεξαρτητοποίησή τους αμφισβήτησε τη σύνδεση που δικαιωματικά είχαν εκείνες με τα παιδιά τους σύμφωνα

με την παραδοσιακή αντίληψη της οικογένειας.

Αντιλαμβανόμενος τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς ως αλλαγές στις ηθικές αντιλήψεις, ο Sandel παραβλέπει τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, οι οποίοι οδήγησαν στη διαφοροποίηση του οικογενειακού δικαίου. Η αλλαγή στην αντίληψη του γάμου και της οικογένειας έλαβε χώρα όχι εξαιτίας της αυθαίρετης εισαγωγής των φιλελεύθερων αντιλήψεων του «εαυτού» μέσα στη «διαδικαστική» δημοκρατία, αλλά λόγω των αδικιών που σημειώνονταν σε ποικίλα κοινωνικά πεδία. Η αντιμετώπιση των γυναικών ως εξαρτημένων μελών της οικογένειας συνεπαγόταν την υποβάθμιση όσον αφορά τους μισθούς στα λεγόμενα «γυναικεία» επαγγέλματα ή ακόμα και τη χαμηλότερη αμοιβή για την ίδια εργασία. Ο ρόλος της γυναίκας ως συζύγου και μητέρας μέσα στην οικογένεια συχνά δεν σήμαινε την αντιμετώπιση της οικογένειας ως «κοινότητας», αλλά την εξάρτηση μέσα σε έναν καταπιεστικό θεσμό. Κριτικές στην υπεράσπιση της παραδοσιακής οικογένειας από τον Sandel επισημαίνουν ότι η δημιουργία προνοιακών θεσμών που θα επέτρεπαν στις μητέρες να ενταχθούν ομαλότερα στην αγορά εργασίας και να συμμετάσχουν στον δημόσιο και πολιτικό βίο είναι πολύ πιο άμεση συνεισφορά στην προστασία της οικογένειας από την επιστροφή σε ένα παραδοσιακό μοντέλο που εγκαταλείφθηκε ακριβώς λόγω της έλλειψης αυτονομίας που χαρακτήριζε τα μέλη της.³⁰

Κριτική όμως μπορεί να ασκηθεί και στον τρόπο με τον οποίον ο Sandel υπερασπίζεται την ομοφυλοφιλία. Δεν είναι απαραίτητο να διαχωρίσουμε το αγαθό της ομοφυλοφιλικής σχέσης από το δικαίωμα ελεύθερης επιλογής που έχουν τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτήν. Η απόφαση που δεν αναγνώριζε στα ομοφυλόφιλα ζευγάρια το δικαίωμα της ιδιωτικότητας στην πραγματικότητα αμφισβητούσε και τα δύο. Ο διαχωρισμός των δικαιωμάτων από τη μία πλευρά και του αγαθού της πρακτικής από την άλλη προϋποθέτει την κατανόηση του δικαιώματος ως αποτέλεσμα απλής βούλησης, γεγονός το οποίο υποτιμά την έννοια και τη χρησιμότητά της.³¹

Ο διαχωρισμός του εαυτού και των τελών του, ο οποίος αποτελεί χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίον ο φιλελευθερισμός αντιμετωπίζει το πρόσωπο, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά έναν ατομικιστικό εαυτό. Ένας εαυτός, ο οποίος επανεξετάζει τα τέλη του, επιδιώκει την αυτονομία του, η οποία προϋποθέτει τη συνεχή διερώτηση γύρω από τη συμμετοχή του σε κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις. Ένα λεξιλόγιο δικαιωμάτων μπορεί να δώσει την ευκαιρία σε καταπιεσμένα άτομα και ομάδες να διεκδικήσουν ένα περιβάλλον ανεκτικότητας με πολύ πιο

ολοκληρωμένο τρόπο, σε σύγκριση με έναν τρόπο ανάλυσης, ο οποίος διαχωρίζει το δικαίωμα του ατόμου από το αγαθό της πρακτικής, την οποία επιλέγει.

Οι επεξεργασίες του Sandel υπερασπίζονται τις μειονότητες, δεν αναγνωρίζουν όμως ότι η «διαδικαστική δημοκρατία» στην οποία ασκούν κριτική, προϋποθέτει ως κύριες δεσμεύσεις την έννοια των δικαιωμάτων ατόμων και ομάδων. Οι σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες, και μάλιστα η Αμερικανική, χαρακτηρίζονται από την συνύπαρξη πολλών και συγκρουόμενων ιδεολογικών ρευμάτων. Κοινωνικές ομάδες οι οποίες χαρακτηρίζονται από τοπικισμό και μισαλλοδοξία συχνά παρεπιδημούν σε κοινότητες, παρόμοιες με εκείνες, στις οποίες ο Sandel απευθύνεται, για να υποστηρίξει τις αναλύσεις του για τον σύγχρονο εαυτό. Αντί ο Sandel να στρέφει τα βέλη της κριτικής του στο φιλελευθερισμό και τον «αδέσμευτο» εαυτό, ίσως θα έπρεπε να υπεισέλθει σε εξίσου σημαντικά για την Αμερικανική κοινωνία ζητήματα, όπως η έκταση την οποία έχουν λάβει συντηρητικές ιδεολογικές κινήσεις και σχήματα. Κάτω από την ομπρέλα του ρεπουμπλικανισμού, αναπτύσσονται εθνικιστικά και ρατσιστικά κινήματα, τα οποία μοιράζονται επίσης μια δέσμευση προς την «κοινότητά» τους.³² Οι θεσμοί που μπορούν να στηρίξουν και να πραγματώσουν την αυτοκυβέρνηση και την «κοινότητα» αποτελούν ζητούμενο και μάλιστα προϋποθέτουν μια αντίληψη για τον εαυτό, ο οποίος είναι αυτόνομος, και αναζητά μια, πιθανώς, εύθραυστη ισορροπία μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας. Αμφίβολο είναι κατά πόσο μπορεί να συνεισφέρει η εισαγωγή αντιλήψεων για τον αγαθό βίο από την ιδιωτική σφαίρα στη δημόσια διαβούλευση, την οποία εισηγείται ο Sandel ως μέσο ενδυνάμωσης της πολιτικής. Οι πλέον επεξεργασμένες σύγχρονες εκδοχές του ρεπουμπλικανισμού αντιλαμβάνονται την πολιτική ως πρωταρχικό στόχο του βίου, συγχρόνως όμως ως προϋπόθεση και κατεξοχήν χώρο, όπου μπορεί να πραγματωθεί η ελευθερία. Άρα δεν απορρίπτουν τα ατομικά δικαιώματα και τον αυτοκαθορισμό, αλλά δέχονται ότι η ατομική αυτονομία μπορεί να υπάρξει μόνο μέσα από την αυτοκυβέρνηση των πολιτών.³³ Η κριτική του Sandel, η οποία αναπτύσσεται γύρω από τον άξονα της μεταβολής της σχέσης δημόσιας – ιδιωτικής σφαίρας, αποτελεί μια ιδιάζουσα μορφή ρεπουμπλικανισμού, που δεν προβληματίζεται όσον αφορά τον κίνδυνο κατάργησης της έννοιας των δικαιωμάτων, άρα και της ιδιωτικότητας, την οποία εισηγείται. Παρά την κριτική που ασκεί στη «διαδικαστική» δημοκρατία, εφ' όσον ο Sandel ενδιαφέρεται να προωθήσει τα δικαιώματα μειονοτικών ομάδων, ίσως βρίσκεται πλησιέστερα προς το φιλελευθερισμό, από όσο θέλει ο ίδιος να παραδεχθεί.

Η συνεισφορά της κριτικής του Sandel είναι αδιαμφισβήτητη, τουλάχιστον όσον αφορά τις προθέσεις της, καθώς επιχειρεί να συμβάλλει σε μια πληρέστερη και προσφορότερη αντίληψη της πολιτικής στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες. Δεν αναλύει όμως εκτενέστερα τον τρόπο με τον οποίον η εισαγωγή αντιλήψεων του αγαθού στην δημόσια σφαίρα μπορεί να ενδυναμώσει την πολιτική συμμετοχή. Οπωσδήποτε, μπορεί να διευκολύνει ποικίλες κοσμοθεωρητικές και θρησκευτικές ομάδες να εκδιπλώσουν τις απόψεις του αγαθού που αντιπροσωπεύουν. Μέσα στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες, ποικίλες ομάδες και δόγματα αισθάνονται περιθωριοποιημένα και διεκδικούν επιρροή στο πεδίο της δημόσιας διαβούλευσης. Η κριτική του Sandel στη «διαδικαστική» δημοκρατία αποδίδει την επικράτηση ενός «κυρίαρχου» λόγου, που στερεί την έκφραση από τις ποικίλες μειονότητες, στη φιλελεύθερη θεωρία. Δεν ασκεί όμως κριτική στις ποικίλες και πολύπλοκες δομές εξουσίας, οι οποίες υποστηρίζουν το καθεστώς, το οποίο αποπειράται να ελέγξει. Ο εμπλουτισμός του δημόσιου λόγου με απόψεις του αγαθού μπορεί να δώσει σε άτομα και ομάδες την ψευδαίσθηση της συμμετοχής. Δεν αγγίζει όμως ανθεκτικές κοινωνικές και οικονομικές δομές.

Η κριτική στη «διαδικαστική» δημοκρατία αδυνατεί να συνδέσει τις ποικίλες απόψεις του αγαθού, οι οποίες συχνά καθορίζουν τις ατομικές επιλογές, με μια θεώρηση για το πώς το άτομο επιλέγει και πράττει ηθικά και πολιτικά. Το αίτημα της εισαγωγής των ποικίλων απόψεων του αγαθού στο δημόσιο βίο θα απαιτούσε μια πληρέστερη και αποτελεσματικότερη κριτική των οικονομικών και κοινωνικών προϋποθέσεων της δυνατότητας που έχει το άτομο να τις εκδιπλώσει στο δημόσιο βίο. Παράλληλα όμως θα αναζητούσε τον τρόπο, με τον οποίο η κάθε ατομικότητα μπορεί να έχει κατακτήσει το βαθμό αυτονομίας, που της επιτρέπει να υιοθετήσει και να υποστηρίξει δημόσια τις διάφορες νοηματοδοσίες. Παρά το ότι η έμφαση στη σημασία των διαφόρων μορφών της νοηματοδοσίας του βίου αποτελεί συνεισφορά του Sandel, η αυτονομία, την οποία κάθε μέλος της πρέπει να κατακτήσει, είναι πολύτιμη αρχή του φιλελευθερισμού. Ο κοινοτισμός του Sandel όμως ασκεί κριτική ακριβώς στην προτεραιότητα, την οποία ο φιλελευθερισμός δίνει στον ατομικό αυτοκαθορισμό.

¹ Δεν αναλύω εδώ το ζήτημα του κατά πόσο οι εκπρόσωποι του ρεύματος που ονομάζεται «κοινοτισμός» ταυτίζονται με την ονομασία αυτή ή έστω την αποδέχονται. Κατά την εξέλιξη που έχει λάβει η επιχειρηματολογία τους, οι ίδιοι πολλές φορές έχουν αποποιηθεί της συμμετοχής τους στο ρεύμα του κοινοτισμού ή έχουν διαφωνήσει με σημεία της κριτικής του κοινοτισμού στον φιλελευθερισμό. Η ταξινόμησή τους ως κοινοτιστές έγινε ευρύτερα γνωστή από το κλασσικό πλέον εγχειρίδιο των Mulhall S., Swift A., *Liberals and Communitarians*, Blackwell, Oxford, 1992. Η άποψη ότι η ονομασία «κοινοτισμός» οφείλεται στην χρησιμοποίηση της έννοιας της κοινότητας από τον Sandel αναφέρεται στο Mulhall S., Swift A., ό.π., σελ. 40. Οποσδήποτε, ο όρος «κοινοτισμός» αναφέρεται ήδη από την δεκαετία του '80 σε επίσης κλασσικά άρθρα, όπως Wallach J., «Liberals, Communitarians, and the Tasks of Political Theory», *Political Theory*, Vol. 15, No. 4, November 1987, σελ. 581-611, Gutmann A., «Communitarian Critics of Liberalism», *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 14, No. 3, Summer 1985, σελ. 308-322, και αργότερα Walzer M., «The Communitarian Critique of Liberalism», *Political Theory*, Vol. 18, No. 1, February 1990, σελ. 6-23. Το ζήτημα έχει εντοπιστεί και από την ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Μολύβας Γρ. «Ο Sandel και τα θεμέλια της κοινοτιστικής αμφισβήτησης του ρωσιανού φιλελευθερισμού» στο Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγ., επιμ., Γρ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2003, σελ. 18. Για την ένταξη ή μη του MacIntyre στο ρεύμα του κοινοτισμού βλ. Σιούφα Β., *Η κριτική του κοινοτισμού στο φιλελευθερισμό: Alasdair MacIntyre και Charles Taylor*, (Διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα 2002, σελ. 107.

² Γνωστότερος εκφραστής της άποψης αυτής είναι ο J.G.A. Pocock με το *The Machiavellian Moment : Florentine Political Thought and the Republican Tradition*, Princeton University Press, Princeton, N. Jersey, 1975.

³ Για παρουσίαση της διαμάχης γύρω από την προτεραιότητα μεταξύ ρεπουμπλικανισμού και δικαιωμάτων, όσον αφορά τη συγκρότηση του Αμερικανικού Συντάγματος βλ. Fallon R., «What is Republicanism and Is It Worth Reviving?», *Harvard Law Review*, τόμος 102, τεύχος 7, Μάιος 1989, σελ. 1695-1735. Για τη διαμάχη μεταξύ πολιτικής αρετής και ατομικισμού βλ. Shalhope R., «In Search of the Elusive Republic. Review of *Republicanism and Bourgeois Radicalism : Political Ideology in Late 18th Century England and America* by Isaac Kramnick», *Reviews In American History*, τόμος 19, τεύχος 4, Δεκέμβριος 1991, σελ. 468-473.

⁴ Βλ. Pettit Ph., *Republicanism : A Theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, Oxford, 1997 και Skinner Q., *Liberty Before Liberalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

⁵ Κριτική όσον αφορά τον κίνδυνο που ελλοχεύει στην προτεραιότητα που δίνει ο ρεπουμπλικανισμός στο κοινό αγαθό, λόγω της πιθανής προσβολής των ατομικών δικαιωμάτων, αναπτύσσει ο Don Herzog στο άρθρο του «Some Questions for Republicans», *Political Theory*, τόμος 14, τεύχος 3, Αύγουστος 1986, σελ. 473-493.

⁶ Η άποψη ότι ο κοινοτισμός δεν θεματοποιεί ζητήματα ανισότητας αναπτύσσεται και στο Lund W., «Communitarian Politics and the Problem of Equality», *Political Research Quarterly*, τόμος 46, τεύχος 3, Σεπτέμβριος 1993, σελ. 577-600, σύμφωνα με τον οποίο για τον κοινοτισμό η έννοια της ισότητας παραπέμπει σε ισότητα όσον αφορά την πολιτική συμμετοχή.

⁷ *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, όπ.παρ., σελ. 142-144.

⁸ Ρωλς Τζ., *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, (επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου), Πόλις, Αθήνα, 2001, σελ. 105.

⁹ Sandel M., «The Procedural Republic and the Unencumbered Self», *Political Theory*, τόμος 12, τεύχος 1, Φεβρουάριος 1984, σελ. 89.

¹⁰ Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, όπ.παρ., σελ. 121.

¹¹ Sandel M., «Πρόλογος στη Δεύτερη έκδοση : Τα όρια του κοινοτισμού», στο *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, όπ.παρ.

¹² Όπ.παρ., σελ. 69-72.

¹³ Όπ.παρ., σελ. 73.

¹⁴ Όπ.παρ., σελ. 74.

¹⁵ Sandel M., «Moral Argument and Liberal Toleration : Abortion and Homosexuality», *California Law Review*, τόμος 77, τεύχος 3, Μάιος 1989, σελ. 521-538.

¹⁶ Οι εν λόγω δικαστικές υποθέσεις αποτελούν σύνηθες σημείο αναφοράς στις συζητήσεις όσον αφορά την αποδοχή η μη των παραπάνω πρακτικών. Η *Roe εναντίον Wade* (1973) αφορούσε τη νομιμοποίηση των εκτρώσεων, βάσει του πότε μπορεί να θεωρηθεί ότι ξεκινά η ύπαρξη του εμβρύου ως ανθρώπινη υπόσταση. Το δικαστήριο απεφάνθη ότι δεν μπορούσε να εκφέρει γνώμη για το τελευταίο ερώτημα, παρ'όλ' αυτά δικαιολόγησε την προστασία της ζωής του εμβρύου. Η *Bowers εναντίον Hardwick* (1986) αφορούσε την απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου, η οποία αρνήθηκε την δυνατότητα Συνταγματικής προστασίας από την απόφαση μιας Πολιτείας να ποινικοποιήσει εθελούσιες ομοφυλοφιλικές σχέσεις μεταξύ ενηλίκων. Οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις, θεώρησε το δικαστήριο, δεν προστατεύονταν με βάση το δικαίωμα της ιδιωτικότητας. Το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα είχε κατοχυρωθεί από πρότερη απόφαση (*Griswold εναντίον Connecticut*), όπου επιτράπηκε η χρήση αντισυλληπτικών χαπιών στα παντρεμένα ζευγάρια. Σύμφωνα με την απόφαση, το κράτος δεν μπορούσε να εισβάλλει στον ιδιωτικό βίο του ζεύγους. Το Δικαστήριο δεν αναγνώρισε όμως το δικαίωμα της ιδιωτικότητας στα ζευγάρια ατόμων του ίδιου φύλου, γιατί θεώρησε ότι δεν επρόκειτο για ένωση ίδιου χαρακτήρα με εκείνον του γάμου.

¹⁷ Όπ.παρ., σελ. 521-523.

¹⁸ Όπ.παρ., σελ. 524.

¹⁹ Όπ.παρ., σελ. 531.

²⁰ *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, όπ.παρ., σελ. 341.

²¹ Όπ.παρ., σελ. 344-5. Ποικίλες και εκτενείς είναι βέβαια οι συζητήσεις για το χαρακτήρα της θεολογικής νομιμοποίησης, η οποία αποτελεί κύρια θεμελίωση του κλασικού φιλελευθερισμού. Για τον Rawls, όπως και για πολλούς μελετητές, οι θρησκευτικές θεμελιώσεις αφορούν αναπόσπαστο στοιχείο της κλασικής φιλελεύθερης θεωρίας, το οποίο όμως πρέπει να εξεταστεί με βάση το δεδομένο της έκτασης και ισχύος ανάλογων θεμελιώσεων για την εποχή, και σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί να αποτελέσει νομιμοποίηση ανάλογων θεμελιώσεων σήμερα. Ο Sandel διερωτάται για το λόγο μιας τέτοιας μεταστροφής της φιλελεύθερης θεωρίας όσον αφορά τον ρόλο της θρησκείας και καλεί «αινιγματική» την παράγραφο του *Πολιτικού Φιλελευθερισμού* του J. Rawls, όπου θίγεται το εν λόγω ζήτημα.

²² Όπ.παρ., σελ. 348.

²³ Rawls J., *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1993, σελ. 218.

²⁴ Rawls J., «Introduction to the Paperback Edition», όπ.παρ., σελ. Iii-Iiv.

²⁵ Ρως Τζων, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, όπ.παρ., σελ. 471-472.

²⁶ Sandel M., *Democracy's Discontent : America in Search of a Public Philosophy*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996, κεφ. 4.

²⁷ Ακολουθώ τη μετάφραση του όρου, όπως υπάρχει στο Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, όπ.παρ.

²⁸ Η «διαδικαστική» δημοκρατία είναι το πολιτικό καθεστώς που αντιστοιχεί στην αντίληψη του «αδέσμευτου» εαυτού, δηλαδή ένα καθεστώς στο οποίο οι θεσμοί δίνουν προτεραιότητα στην αυτονομία, χωρίς να προωθούν απόψεις του αγαθού. Για περαιτέρω ανάλυση βλ. Sandel M., «The Procedural Republic and the Unencumbered Self», όπ.παρ. και Sandel M., *Democracy's Discontent*, όπ.παρ.

²⁹ Η αλληλεγγύη και το αίσθημα του ανήκειν ως απαραίτητη προϋπόθεση ενός σύγχρονου κοινωνικού κράτους υποστηρίζεται από πολλές προσεγγίσεις που προσπαθούν να συνεισφέρουν ως προς το επίκαιρο ζήτημα της αποδιάρθρωσης των κοινωνικών πολιτικών. Για μια κριτική παρουσίαση βλ. Σιούφα Β., «Μετασχηματισμοί της αλληλεγγύης στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία», υπό δημοσίευση στα *Πρακτικά του Πανελληνίου Μεταπτυχιακού*

Σεμινάριου – Συνέδριου «Ζητήματα Μεθοδολογίας της Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες», Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης (Ρέθυμνο, 23-26 Νοεμβρίου 2007).

³⁰ Shanley M.L., «Unencumbered Individuals and Embedded Selves : Reasons to Resist Dichotomous Thinking in Family Law», στο Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1998, σελ. 235-236. Κριτική στον τρόπο με τον οποίον πραγματεύεται ο Sandel τα ζητήματα του γάμου και της ομοφυλοφιλίας αναπτύσσονται επίσης στο Fleming J. E. and McClain L. C., «The Right of Privacy in Sandel's Procedural Republic», όπ.παρ., σελ. 248-259 και στο West R., «Gay Marriage and Liberal Constitutionalism: Two Mistakes», όπ. παρ., σελ. 260-269.

³¹ Shanley M.L., όπ.παρ., σελ. 239-240.

³² Η πολύ εύστοχη κριτική, όσον αφορά τον συντηρητισμό κάποιων «ρεπουμπλικανικών» ομάδων αναπτύσσεται στο Rosenblum N., «Fusion Republicanism», όπ.παρ., σελ. 273-288.

³³ Βλ. Pettit Ph. όπ.παρ. και Skinner Q. όπ.παρ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Fallon R., «What is Republicanism and Is It Worth Reviving?», *Harvard Law Review*, τόμος 102, τεύχος 7, Μάιος 1989.

Fleming J. E. and McClain L. C., «The Right of Privacy in Sandel's Procedural Republic» στο Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Gutmann A., «Communitarian Critics of Liberalism», *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 14, No 3, Summer 1985.

Herzog D., «Some Questions for Republicans», *Political Theory*, τόμος 14, τεύχος 3, Αύγουστος 1986.

Lund W., «Communitarian Politics and the Problem of Equality», *Political Research Quarterly*, Vol. 46, No 3, September 1993.

Μολύβας Γρ. «Ο Sandel και τα θεμέλια της κοινοτιστικής αμφισβήτησης του ρωλσιανού φιλελευθερισμού», στο Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγ., επιμ., Γρ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2003.

Mulhall S., Swift A., *Liberals and Communitarians*, Blackwell, Oxford, 1992.

Pettit Ph., *Republicanism : A Theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, Oxford, 1997.

Pocock J.G.A., *The Machiavellian Moment : Florentine Political Thought and the Republican Tradition*, Princeton University Press, Princeton, N. Jersey, 1975.

Rawls J., *Political Liberalism*, Columbia University Press, New York, 1993.

Rosenblum N., «Fusion Republicanism», στο Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Ρωλς Τζ., *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, (επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου), Πόλις, Αθήνα, 2001.

Sandel M., «The Procedural Republic and the Unencumbered Self», *Political Theory*, Vol. 12, No 1, February 1984.

≡, «Moral Argument and Liberal Toleration : Abortion and Homosexuality», *California Law Review*, Vol. 77, No 3, May 1989.

≡, *Democracy's Discontent : America in Search of a Public Philosophy*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1996.

- ≡, «Πρόλογος στη Δεύτερη έκδοση : Τα όρια του κοινοτισμού», στο Sandel M., *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγ., επιμ., Γρ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2003.
- ≡, *Φιλελευθερισμός και τα όρια της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου, εισαγ., επιμ., Γρ. Μολύβας, Πόλις, Αθήνα, 2003.
- Shalhope R., «In Search of the Elusive Republic. Review of *Republicanism and Bourgeois Radicalism : Political Ideology in Late 18th Century England and America* by Isaac Kramnick», *Reviews In American History*, τόμος 19, τεύχος 4, Δεκέμβριος 1991.
- Shanley M.L., «Unencumbered Individuals and Embedded Selves : Reasons to Resist Dichotomous Thinking in Family Law», στο Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1998.
- Σιούφα Β., *Η κριτική του κοινοτισμού στο φιλελευθερισμό: Alasdair MacIntyre και Charles Taylor*, (Διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα 2002.
- ≡, «Μετασχηματισμοί της αλληλεγγύης στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία», υπό δημοσίευση στα *Πρακτικά του Πανελλήνιου Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου – Συνεδρίου «Ζητήματα Μεθοδολογίας της Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες», Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης (Ρέθυμνο, 23-26 Νοεμβρίου 2007)*.
- Skinner Q., *Liberty Before Liberalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Wallach J., «Liberals, Communitarians, and the Tasks of Political Theory», *Political Theory*, Vol. 15, No. 4, November 1987.
- Walzer M., «The Communitarian Critique of Liberalism», *Political Theory*, Vol. 18, No. 1, February 1990.
- West R., «Gay Marriage and Liberal Constitutionalism: Two Mistakes», στο Allen A.L. and Regan M.C. Jr, *Debating Democracy's Discontent : Essays on American Politics, Law and Public*

Philosophy, Oxford University Press, Oxford, 1998.

“Privacy and Liberal Democracy: Aspects of M. Sandel’s republicanism”

BASILIKI SIOUFA

The article argues that M. Sandel’s critique of liberalism may be more liberal than he is ready to admit, since he defends previously disadvantaged groups, like homosexuals and women. Nonetheless, his turn to what he calls a ‘traditional’ notion of privacy, which protects goods of practices rather than rights, may endanger the autonomy and self-determination of minority and other social groups. Sandel’s republicanism attempts to introduce a different notion of the public sphere, where conceptions of the good, which in liberalism belong to the private sphere, can be brought into the public discourse. The article argues that this transformation of the relation between the private and the political sphere, will not contribute as much as he believes to a more participatory conception of politics.